

СТОРІНКАМИ МОНОГРАФІЇ

PAGES OF THE MONOGRAPH

А. С. Бойко-Гагарін (A. Boiko-Gaharin),

доктор історичних наук,

доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,

старший зберігач фондів відділу «Музей грошей»,

Управління зв'язків з громадськістю та фінансової обізнаності,

Департамент комунікацій, Національний банк України

вул. Лаврська, 9, корп. 15, м. Київ, 01015, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

email: boiko.gaharin@gmail.com

тел.: +38(066)043-54-10

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО У ЦЕНТРАЛЬНІЙ І СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Розділ 4. Польське королівство, Річ Посполита

COUNTERFEITING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Chapter 4. The Kingdom of Poland, Commonwealth of Nations

(Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2017. 560 с.)

*Продовження. Початок
№ 2(38), 1(39), 2(40)*

На територію українських історичних земель польська монета проникає від часів правління династії П'ястів. Докладніше про цей період ідеться в розділі 2, присвяченому Київській Русі (див. Криміналістичний вісник. 2023. № 1(39). С. 149–161). Перші ж численні підробки трапляються за часів правління династії Ягеллонів у Королівстві Польському.

Серед знайдених на території історичної Волині фальшивих монет вельми частими є такі, що імітують денарії польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434), їхні оригінальні прототи-пи карбовані на монетному дворі у Вschwowa) (рис. 124–126) [75].

Рис. 125

Рис. 126

Рис. 124

Чітка локалізація відомих знахідок саме у Волинському регіоні надає можливість стверджувати, що організоване на місцевому рівні їх виготовлення було налагоджено так, що випускалося

© А. С. Бойко-Гагарін, 2024

багато фальсифікату. Рівень виконання вивчених нами підробок достатньо високий і наближений до оригінальних монет. Пояснюється це й певною простотою іконографії (стилістики) денаріїв Владислава II Ягайла карбування монетного двору у Всхові. Основна концентрація знахідок згаданого типу фальсифікатів спостерігається в районах Луцька та Володимира-Волинського. Там незрідка трапляються й підробки пізніших періодів. Тож, можна припустити, що в цих великих торговельних центрах майстерні фальшивомонетників працювали вже з кінця XIV ст. [100].

Середній діаметр вивчених нами фальсифікатів становив 10 мм, середня вага – 0,2 г. Елементний аналіз складу сплаву металу трьох денаріїв (рис. 124–126) свідчить про застосування під час їх виготовлення амальгамування сріблом мідної заготовки. Екземпляр фальсифікату (рис. 124) із сіро-білим покриттям заналізовано двічі – вивчалися його червона і сіра ділянки поля. Порівнюючи результати вимірювань, бачимо, що частка срібла в досліджуваних зразках однакова, проте на червоній ділянці спостерігається домінування свинцю. Коливання часток міді, ртуті та миш'яку зумовлено різницею складу поверхонь. Збільшення частки міді на сірій ділянці поля говорить про її більш високу концентрацію в сердечнику, оскільки червона ділянка поля цієї підробки і є основою (підданою амальгамуванню), нестійкий шар покриття якої зруйнувався. Під час аналізування фальшивих монет у різних точках кількісна частка ртуті, варто зауважити, варіюється, що свідчить про її нерівномірне випаровування після нанесення амальгами.

Крім описаного вище типу фальсифікатів, які об'єднані одним стилем виготовлення і, можливо, є продуктом однієї майстерні на території Волині, відомі також нечисленні екземпляри кустарних підробок денаріїв цього типу, карбовані іншими фальсифікаторами (рис. 127).

Рис. 127

Відомі також і підробки краківських денаріїв Владислава II Ягайла (рис. 128), які незрідка трапляються в поодиноких знахідках. Вивчений нами екземпляр не містить ртуті, частка срібла в його складі також незначна. Відсутність ртуті може

свідчити про застосування в технології його виготовлення хімічного сріблення.

Рис. 128

Фальсифікати потрійних денаріїв Владислава II Ягайла, відомі й раніше, опублікував польський нумізмат Тадеуш Калковський [101, с. 106]. Автор коротко описав знахідку понад 2 тис. фальшивих денаріїв і тернаріїв Владислава II Ягайла. Комплекс виявлено 1943 р., коли копали траншеї на околицях Луцька. На ілюстрації (рис. 129) представлено реверси двох різних фальшивих тернаріїв із комплексу, подано їх опис.

Рис. 129

На екземплярі (рис. 129) бачимо примітивне виконання орла, який, на думку польського нумізмата, більш схожий на лук. Фальсифікати виготовлено з міді зі слабкими залишками сріблення. Описані монети мають діаметри 14,5 і 17,2 мм, а вагу 0,5 і 0,43 г відповідно. На жаль, Т. Калковський дослідив лише третину комплексу (майже 800 екземплярів). Знахідка цікава тим, що поодинокі фальшиві тернарії нам невідомі і, можливо, дуже рідкісні. Відкриття такого численного комплексу вкотре свідчить про те, що на Волині в першій половині XV ст. функціонували великі майстерні фальшивомонетників. Виготовивши партію фальсифікатів, зловмисники з якихось причин не змогли їх реалізувати і сховали в землю. Згадує про цей скарб, посилаючись на часте фальсифікування срібних монет, і Анджей Миколайчик у праці з історії нумізматичних відкриттів у Польщі [102, с. 18]. Сьогодні частина згаданого вище скарбу зберігається у філії краківського Національного музею – Музеї імені Емеріка Гуттен-Чапського з матеріалами його колекції (Краків, вул. Пілсудського, 12).

Подібні до фальшивих третяків із луцької знахідки й виявлені у складі скарбового комплексу поблизу м. Ленчиця 19 фальшивих третяків. Польський учений Єжи Пінінський наголошує на їхній схожості у виконанні орла на реверсі, що нагадує лук зі стрілою [103, с. 60].

Ми вважаємо, що знахідки фальшивих тернаріїв більш характерні для історичних регіонів сучасної Польщі. Відсутність відомих знахідок підробок цього типу на українських землях можна пояснити їхньою незначною популярністю у грошовому обігу. Зразками для підроблення слугувало також і багато типів коронних півгрошів Владислава II Ягайла (рис. 130–134). Різноманітні й технологічні прийоми у виробництві такого типу фальсифікатів. Усі вивчені нами екземпляри знайдено на Волині, що, імовірно, свідчить про їхню належність до описаних вище можливих кустарних майстерень або несанкціонованого монетного карбування високопоставлених вельмож. Основними типами півгрошів Владислава II Ягайла, які підробляли, були коронні півгроші зі знаком «F†» [96, т. IV, № 347] під короною та без знака [96, т. IV, № 359]. Вони ж і чи не найпоширеніші монети серед оригінальних півгрошів досліджуваного періоду.

Рис. 130

Рис. 131

Рис. 132

Рис. 133

Рис. 134

Відсутність ртуті в усіх нами заналізованих півгрошах Владислава II Ягайла говорить про малоймовірне використання ртутної амальгами під час фальсифікації. Досліджені фальсифікати південних грошів містять надто малу частку срібла на поверхні, що може свідчити про використання хімічного сріблення. У результаті хімічного сріблення, як-от натирання поверхні заготовки спеціально приготованою пастою з використанням хлористого срібла, утворюється тонкий і досить нестійкий шар дорогоцінного металу, який у нашому випадку, найімовірніше, зруйнувався внаслідок впливу агресивного ґрунтового середовища. У технології виробництва цього типу фальсифікатів спостерігаємо й різні прийоми виготовлення заготовок. Серед вивчених нами фальсифікатів більшість із них створено на вирізаний, вирубаній або розплющеній заготовці. Екземпляр фальшивого півгроша (рис. 130) зроблений із литої монетної заготовки, про що свідчать характерні сліди від литників на аверсі і реверсі на 9-й і 12-й годині відповідно. За нашими спостереженнями, виготовлення фальсифікатів із литих заготовок – досить рідкісне явище для країн Східної Європи і в наступні історичні періоди.

Серед підробок півгрошів із літерами під короною нам відомий тип із літерами «МК», оригінальний прототип якого є рідкісним (рис. 134).

За часів правління Владислава II Ягайла підробляли монети в замках Драхім і Барвалд.

Перші згадки про замок Драхім (с. Старе Дравсько) знаходимо в історичних джерелах від 1368 р. Після Другої світової війни назва трансформувалася з німецького Alt Drahiem у сучасну польську – Stare Drawsko. Замок посідав важливе місце в

політичному та економічному житті королівства, оскільки перебував на суміжжі кордонів курфюрства Бранденбург, князівства Поморського (Померанії) і Тевтонського ордену. Вигідне геополітичне положення замку створювало всі підстави для потенційного налагодження у ньому промислу фальшивомонетників. Археологічні дані знахідок свідчать про те, що в першій половині XV ст. в замку здійснювалося підроблення польських монет перших правителів династії Ягеллонів, денаріїв Помор'я та Свидниці, шилінгів Тевтонського ордену та багатьох інших монет. Серед знахідок, що говорять про монетне виробництво в замку, – фальшиві монети та заготовки, плавильні тиглі, монетні штемпелі та штемпельна заготовка, два фрагменти штемпелів, ножиці, молоти тощо (рис. 135). Загалом під час розкопок замку виявлено майже 1,2 тис. знахідок, що стосуються монетної справи. Найцікавішим екземпляром є свинцева матриця (рис. 135, 14) із нанесеними на ній вдавненими зображеннями монет Владислава II Ягайла: півгроша та денаріїв, а також реверсів денаріїв Узнама (пол. *Uznam*) та м. Старгарда (пол. *Stargard*). На зворотному боці матриці містилося зображення поморського денарія XV ст., а також кількох денаріїв, які складно точно ідентифікувати. Можна припустити, що цю свинцеву матрицю могли використовувати як майданчик для тестування пуансонів або тренування. Зважаючи на легкоплавкість свинцю, за допомогою цієї матриці неможливо відлити маточники або використовувати її як нижній штемпель; її також не можна вважати інструментом для карбування. Наприклад, під час археологічних розкопок ювелірної майстерні на городищі Старий Орхей у Молдові серед різноманітних прикрас, деталей декору одягу та ювелірного інструментарію знайшли й бронзову пластину, яку використовували для випробування й тестування роботи чеканів [104, с. 9]. Це підтверджує те, що свинцеву матрицю зі Старого Дравсько застосовували саме для випробування пуансонів.

У тому самому розкопі виявлено фрагмент уже відпрацьованого залізного штемпеля та залізну штемпельну заготовку. Знайдено також елементи допоміжного обладнання – глиняні плавильні тиглі різних розмірів, шматки міді та свинцю, різці, монетні заготовки та кілька готових монет.

Серед знахідок V розкопу – 93 готові монети та 274 монетні заготовки, приготовані до карбування. Майже 40 монет і заготовок – у розкопі VII, одиничні знахідки монет також фігурують у розкопах VI, XII і XVI [105, с. 43].

Зважаючи на боки монет, зображених на матриці, можна скласти список підробок, виготовлених у замку:

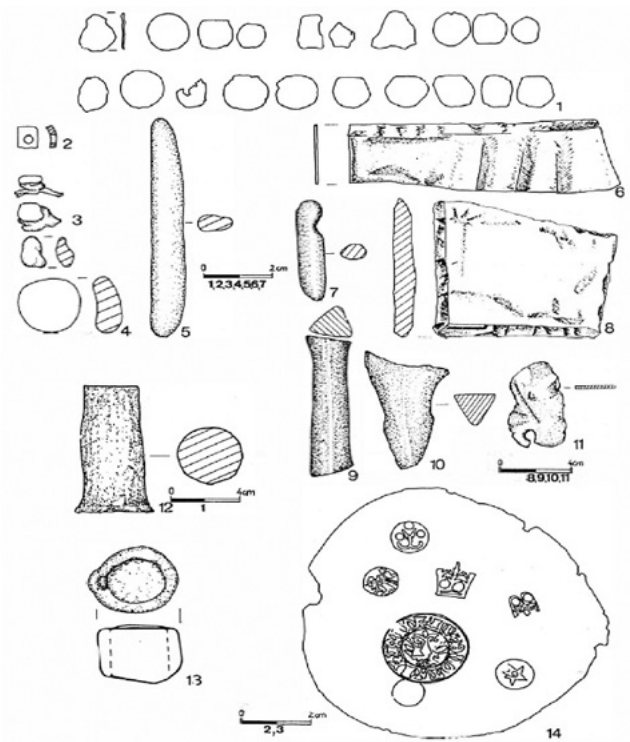

Рис. 135

денарії XV ст. міст Димін (пол. *Dymin*), Голєнюв (пол. *Goleniow*), Тшебятув (пол. *Trzebiatow*), Слупськ (пол. *Słupsk*), Старгард (пол. *Stargard*), а також о. Узнам (пол. *Uznam*);

денарії та півгроші Владислава II Ягайла (1386–1434) та Владислава III Варненчика (1434–1444);

шилінги Тевтонського ордену;

брактеати князівства Яворсько-Свидницького;

австрійські пфеніги герцога Альбрехта V (1404–1439);

інші пфеніги, віттени, денарії.

Загалом у замку підробляли понад 20 різних видів монет. Можна припустити, що кількість виготовлених фальсифікатів за весь період діяльності майстерні вимірювалася тисячами.

Археологічний матеріал, що свідчить про нелегальне виробництво монети, знайдений під час розкопок замку в Старому Дравсько, зберігається та представлений в археологічній експозиції в районному музеї м. Кошалін (пол. *Koszalin*) [105].

У середині XV ст. підроблення монет відбувалося і в замку Барвалд (нім. *Barwald*). Історичні джерела описують жінку на ім'я *Wlekyne*, або *Катаріна*, яка походила з Угорщини, дружину лицаря Влодека, власника Барвалдського замку. Разом з озброєними розбійниками вона грабувала купців, що проїжджали неподалік, а також була причетна до виробництва фальшивої монети в замку. *Катаріну* Влодкову 1458 р. спалено на багатті. Після її страти замок Барвалд кілька разів переходив із рук у руки і 1477 р. був зруйнований військами

польського короля Казимира IV Ягеллона (1447–1492) [106, с. 1–11].

Діяльності фальшивомонетників у замках у Старому Дравсько та Барвалд сприяла їхня близькість до кордонів земель, а також і доступність ринків збуту.

Документально зафіксованих відомостей про виробництво фальшивої монети за правління Владислава II Ягайла обмаль. У судово-адміністративних актах, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові, у Сяноцьких гродських книгах є згадка, датована червнем 1425 р., у якій міський староста Ян із Кобилян звинуватив якогось Сухана в розповсюдженні фальшивої монети [2, с. 95]. Проте в документі не йдеться, яку саме монету і якою кількістю якийсь Сухан намагався розповсюджувати, а також про можливі вжиті заходи розслідування та подальше покарання. У наступні періоди збільшення кількості повідомлень про підроблення монет триває, досягаючи свого апогею в XVII ст.

Розгляньмо детальніше підробки анепіграфних денаріїв (рис. 136–140), класифіковані в каталогах як денарії Владислава II Ягайла (1386–1434), Владислава III Варненчика (1434–1444) та Яна I Ольбрахта (1492–1501).

Рис. 136

Рис. 137

Рис. 138

Рис. 139

Рис. 140

У Сяноцьких гродських книгах зафіксовано, що в 1438 р. перед судом постав Іван Чайка, який самовільно карбував гроші (лат. *quod rescuniam falsam cudisset*) [73, с. 105]. Найімовірніше, це були дрібні анонімні денарії Польського королівства.

Низька якість дрібних анонімних денаріїв сприяла їх інтенсивному підробленню. На Сеймі 1447 р. обговорювали проблему злих, лихих грошей, що заповнили Польщу. Згідно з рішеннями сейму у гривні срібла (48 грошів) допускалося лише 2 гроші злими монетами, тобто 12 денаріїв. Якщо ж у гривні виявлено фальшивими денаріями 6 грошів і більше, її власник заслуговуватиме смертної кари. Купці почали відмовлятися приймати дрібні польські денарії. Але за триразової відмови приймати монети накладався штраф у 10 гривень, а за чотириразової – у 30 гривень [107, с. 185]. У купців, які не приймали 9 денаріїв за 1 празький грош, конфіскували товар. Низька якість польського денарія та масові підробки змусили населення під час розрахунку надавати дедалі більшої переваги празьким грошам.

Скарб із с. Черна (пол. *Szerna*, повіт Тарнов, Польща), що складався з понад тисячі анонімних денаріїв різних типів, які в нумізматичній літературі відомі як монети карбування Владислава II Ягайла (1386–1434), Владислава III Варненчика (1434–1444) та Яна I Ольбрахта (1492–1501), містив лише 22 фальшиві денарії, що становить 2,2 % від загальної кількості монет. Усі фальшиві монети виготовлено за прототипом денаріїв Яна I Ольбрахта. Це пояснюється тим, що скарб, найімовірніше, могли тезаврувати за правління Яна I Ольбрахта, монет якого була переважна кількість, вони і стали прототипами для підробок як найпоширеніші та найвідоміші типи на грошовому ринку [108].

Під час широкомасштабних рятувальних археологічних робіт у центрі Львова працівники відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України виявили величезну кількість стародавніх монет та інших предметів старовини. Розчищаючи один із колодязів, знайшли величезний глиняний горщик із монетами. Стародавній депозит складався з понад 300 анонімних денаріїв, карбованих за правління Яна I Ольбрахта. Усі виявлені монети виготовлені з міді; деякі мають поверхневий шар срібла, що визначає цю тезаврацію як комплекс фальшивих монет. Цікавим є також факт, що поблизу – на березі Полтви – наприкінці XIX ст. під час будівництва Львівського оперного театру знайшли скарб польських півгрошів Яна I Ольбрахта; співробітники Національного музею імені короля Яна III Собеського (нині Львівський історичний музей, пл. Ринок, 6) визначили їх як фальшиві. Тож, можна припустити, що на рубежі XV–XVI ст. у цьому районі середньовічного Львова функціонувала нелегальна монетна майстерня з виробництва фальсифікатів польських денаріїв і півгрошів Яна I Ольбрахта. Цілком імовірно, зловмисник, коли виникла загроза обшуку та викриття, поспіхом викинув докази в колодязь, намагаючись уникнути жорстокого покарання [109].

Фальшиві монети Яна I Ольбрахта доволі часто трапляються у знахідках західної частини України (рис. 141–146). У монетному комплексі із с. Жабче (Холмщина) виявили кілька підроблених монет Яна I Ольбрахта (1492–1501) та Сигізмунда I Старого (1506–1548) [2, с. 96]. Відомо, що Ян I Ольбрахт конфіскував майно підскарбія Петра Порая з Курозвека (пол. Kurozwek). Його звинуватили у виготовленні та випуску в грошовий обіг півгрошів із пробою срібла нижчої за встановленої монетної стопи [110, с. 7].

Рис. 141

Рис. 142

Рис. 143

Рис. 144

Рис. 145

Рис. 146

Мідні фальсифікати денаріїв, солідів і грошів, прототипами для виробництва яких стали монети Сигізмунда I Старого із продукції монетного двору в Ельбінгу, описали Ярослав Дутковський та Адам Суханек (рис. 147) [111, с. 38, № 84, с. 42, № 121]. Але варто зазначити, що за наданими у виданні фотографіями складно погодитися з тим, що проілюстровані екземпляри є кустарними підробками або імітаціями.

Поблизу с. Городиловичі Сокальського району Львівської області краєзнавці виявили унікальну знахідку, цікаву для вивчення фальшивомонетництва на українських землях, – кустарну підробку потрійного денарія (третьяка), карбованого за прототипом третьяків Сигізмунда I Старого на монетному дворі у Кракові в 1527–1528 рр. (рис. 148).

84

Falsyfikat z epoki, w miedzi
Historical fake in copper
Zeitgenössische Fälschung aus Kupfer

br. Pfau. 205

Рис. 150

121

Falszerstwo z epoki napisy pomyłone
Historical fake
Faelschung
SIGIS·DEI·GOLON SLDVVS·CIVI·ELBINK1531

Miedz srebrzona, copper, Kupfer.
Płock. 375; GGN. 24, 51

Рис. 147

Рис. 151

Рис. 148

Рис. 152

Згаданий фальсифікат можна класифікувати як приватну кустарну підробку. Сьогодні це єдина відома нам підробка для такого обігу, знайдена на території України. Особливістю фальсифікату є те, що використаний для його виготовлення оригінальний монетний прототип – третяк вельми зрідка трапляється у знахідках на українських землях. Певно, зловмисники як зразок частіше обирали найпоширеніші монети свого часу, чого не можна сказати про третяки Сигізмунда I Старого (рис. 149–154). На грошовому ринку українських земель найпоширенішими монетами цього монарха були півгроші та гроші, рідше – денарії. Знахідки оригінальних третяків, за нашими спостереженнями, також досить рідкісні.

Рис. 153

Рис. 149

Рис. 154

За допомогою візуального аналізу підробки (рис. 148) з'ясовано, що її виготовлено на високому художньому рівні, максимально передано елементи поля: зображення гербів і літер легенди. Іконографія досліджуваного фальшивого третяка має лише незначні похибки. На монеті збереглися залишки поверхневого шару, засвідчуючи те, що фальсифікат виготовили за допомогою покриття заготовки з

дешевого металу тонким шаром срібла. Зображення на заготовку карбували незаконно виготовленими штемпелями. Невідповідність однакових літер «O» та «N» у легенді говорить про те, що зображення на заготовку фальшивого штемпеля нанесли способом нарізування штихелем [112, с. 33].

Поблизу с. Жилівка Новоселицького району Чернівецької області під час сільськогосподарських робіт натрапили на фальшивий півгрош польського короля Сигізмунда I Старого з позначкою «1525» та зі спотвореною монетною легендою «MONEN SISENDI 15Z5 II+». На монеті збереглися сліди покриття, а також зроблено отвір. Екземпляр зберігається в Буковинському центрі археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича [72, с. 81].

У нумізматичній літературі висловлено припущення, ґрунтоване на монетних знахідках, про те, що на території Молдавського князівства під час правління господаря Штефана IV Молодого (1517–1527) фальсифікували півгроші Сигізмунда I Старого (1506–1548). Можливо, тому Польське королівство закрило кордони і припинило торговельні зв'язки з князівством. Про це свідчить і знайдений поблизу Хотина екземпляр литовського півгроша, на підставі чого український учений С. Пивоваров робить припущення про локалізацію у фортеці майстерні з підроблення монет. У цій місцевості траплялися знахідки й фальшивого півторака та солідів [72, с. 85–98]. Український учений О. Огуй вважає, що півгроші Сигізмунда I Старого з позначкою «1526» підробляли і срібляли в Молдові разом із грошами Штефана IV, тому й заборонили обіг цих монет на території Польщі [107, с. 158].

Турецький султан Сулейман I Пишний (1520–1566) звертається 1564 р. зі скаргою до короля Польщі і великого князя Литовського Сигізмунда II Августа про те, що молдавани (васали Порти), постачальники великої рогатої худоби в Польщу, отримують в оплату дрібні мідні монети (тур. *bakır akse*), які не приймають за межами Польщі [107, с. 127]. Цілком можливо, що це були екземпляри, виготовлені місцевими фальшивомонетниками.

Фальшиві півгроші Сигізмунда I Старого трапляються у скарбах на території Чернівецької області (села Денисівка, Романківці, Жилівка), що опосередковано свідчить про підроблення цих монет на території Молдавського князівства [107, с. 120].

Незрідка трапляються у знахідках фальшиві гроші короля Сигізмунда I Старого (рис. 155–160). Сплеск їх підроблення можна пояснити тим, що цей тип на той час більш номінальних монет був доволі привабливим для фальсифікаторів. Він мав високу вартість порівняно з панівними на ринку денаріями та півгрошами. До того ж празький грош тоді вже почав втрачати свою значущість.

Рис. 155

Рис. 156

Рис. 157

Рис. 158

Рис. 159

Рис. 160

Особливістю підробленого гроша (рис. 159) є примітивне його виконання: однаковий стиль карбування літер, довільний набір літер «А», «S», «D», «O», «M», «R» легенди. Крім фальшування грошів за прототипом монет карбування монетного двору в Кракові нам відомі також і підробки із зображенням портрета монарха, вироблені у Гданську (рис. 160–162) [113].

Рис. 161

Рис. 162

За правління короля Стефана Баторія (1576–1586) у Речі Посполитій (Польсько-Литовська держава від 1569 р.) розпочинається карбування шелягів (солідів), які збереглися у грошовому обігу аж до середини XVII ст. Вони потрапляли у великі скарби тривалого накопичення. Карбували соліди від імені Стефана Баторія в Польському королівстві на монетному дворі в м. Олькуш (пол. Olkusz) від 1580 до 1586 р., причому наймасовіші випуски припадають на період 1582–1586 рр. З поширенням на грошовому ринку монет, карбованих у м. Олькуш, спостерігаються й підробки за їхнім прототипом (рис. 163), але, за нашими дослідженнями, вони нечасті.

Рис. 163

Після завоювання Риги поляками на міському монетному дворі з'явилися монети з ім'ям Стефана Баторія. Натепер нам не відомі підробки ризьких солідів, виготовлених за його правління, про-

те більш популярними для фальсифікаторів стали трояки, карбовані від імені монарха.

Слід зазначити, що гроші Стефана Баторія доволі рідкісні, поява їхніх фальшивок дуже малоймовірна. За час дослідження нам удалося виявити унікальний фальсифікат ризького гроша (рис. 164). Убачається, що підробка цього рідкісного типу могла бути виготовлена у самій Лівонії, де такі монети набули найбільшого розповсюдження.

Рис. 164

Серед ризьких грошів Стефана Баторія у фокусі фальшивомонетництва цікавий оригінальний грош із нанесеним на поверхню поля шаром позолоти (рис. 165). Можна припустити, що в такий спосіб фальшувальники того часу намагалися виготовити дуже схожу за своєю стилістикою підробку золотого дуката, проте не варто відкидати й версію, що цю монету використовували як прикрасу одягу або як медальйон, про що свідчить отвір над головою короля. Але такі отвори як результат їх перевіряння характерні й для фальшивих монет.

Рис. 165

Литовський нумізмат Зенон Дукса опублікував цікаву підробку трояка Стефана Баторія, прототипом для виробництва якої став трояк карбування Риги 1581 р. [114]. Цей примірник зберігається в Історико-етнографічному музеї у Вільнюсі (Литва). На думку дослідника, фальсифікат належить до імітаційного карбування Рагузи (сучас. Дубровник, Хорватія), про що чимало інформації в нумізматичній літературі. Діаметр примірника – 22 мм, вага – 1,75 г проти 2,3–2,5 г оригінальних трояків Стефана Баторія. Прорисовка трояка – рис. 166.

Зважаючи на стилістику виконання цього трояка, схематичність відтворення рисунка та довільної легенди, найімовірніше, його виготовили

не на обладнаному монетному дворі Рагузи, а в приватний кустарний спосіб. Карбовані в Рагузі імітації трояків вирізняються більш високим художнім виконанням, а також значною подібністю до трояків коронного карбування. Також особливістю цієї підробки є те, що прототипом для її виготовлення став трояк досить рідкісного типу першого року карбування трояків від імені Стефана Баторія на монетному дворі в Ризі. Такий фальсифікат трояка, прототипом для виготовлення якого був трояк ризького карбування Стефана Баторія, знайшли краєзнавці поблизу с. Маркостав Волинської області (рис. 167).

Рис. 166

Рис. 167

За підроблення монети 1579 р. був страчений львівський ювелір Леонард Матіяшек, який промишляв фальшуванням грошів [2, с. 96]. На жаль, у джерелі не зазначено, яку саме монету він підробляв. Але після аналізування фальшивих монет Стефана Баторія, як польських, так і литовських, ми дійшли висновку, що Матіяшек, вочевидь, фальсифікував більш ранні монети.

Відомо, що особи, які надають кошти у кредит, досить часто постають перед непорядністю позичальників. Так, 20 березня 1581 р. Опанас Богданович звинуватив Андрія Сопроновича в тому, що повернені гроші «якобы мели быть не добры», що може засвідчувати їхнє фальшування [115].

За правління короля Речі Посполитої Сигізмунда III Ваза (1587–1632) спостерігається небачене раніше збільшення обсягу карбування та розмаїття типів монет, які збереглися до наших днів. Рідкісність багатьох монет цього монарха незначна і сьогодні, а от у першій половині XVII ст. вони на грошовому ринку Польсько-Литовської держави домінували, що й призвело до широкомасштабних емісій фальшивомонетників. Дрібні монети цього видатного монарха, такі як обол

і денарій, не залишили помітного сліду в історії грошового обігу, поступившись солідам, грошам, півторакам, троякам, шостакам і ортам, підробки яких розглянемо детальніше.

Важливо зазначити, що срібні монети, карбовані від імені Сигізмунда III Ваза, мали досить велику ринкову вартість і вирізнялися суттєвою купівельною спроможністю. Про це можна дізнатися зі Статуту цін на ринках міст Волинського воєводства, підписаного воєводою Войтехом Мілачевським 1618 р. [116, с. 263–265]. Ціни на продовольчі та ремісничі товари були такі: 1 л вина – 6–8 грошів; 1 л меду – 6 грошів; 1 л пива – від 4 шелягів до 2 грошів; 1 л горілки – 7 грошів; 2 кг зерна – 1 грош; половина задньої частини туші вола – півтора дуката; половина задньої частини туші барана – 5 грошів; шкіряні чоботи на дорослого – 1 дукат; шкіряні чоботи дитячі – 20 грошів; робочі черевики – 5–6 грошів. Сьогодні нам відомо чимало кустарних підробок польських солідів і грошів, викарбуваних за часів правління Сигізмунда III Ваза. Такий унікальний екземпляр підробки соліда 1588 р. прототипу карбування монетного двору в Олькуші зберігається у приватній колекції Валерія Нечитайла (рис. 168).

Рис. 168

Елементи року та гербів фальшивих солідів (рис. 169–172) виконані у вигляді примітивного знака (зірки з прямих рисок). Аналогічний фальсифікат знайдено поблизу Бреста (Білорусь). Тож, можна припустити, що налагодження виробництва примітивних підробок солідів цього типу могло набути масового характеру на території Волині та Полісся. Під час правління Сигізмунда III Ваза зі зростанням кількості підробок, що їх виробляли приватні фальсифікатори, нарощується й кількість фальшивок, виконаних на примітивному художньому рівні (рис. 173–175).

Рис. 169

Рис. 170

Рис. 171

Рис. 172

Рис. 173

Рис. 174

Рис. 175

Серед фальшивих солідів Сигізмунда III Ваза нам також вдалося заналізувати підробку, прототипом для виготовлення якої був солід карбування монетного двору в Мальборку (рис. 176).

Рис. 176

Дуже рідкісними у знахідках українських історичних регіонів є фальсифікати солідів із позначкою з боків монограми на аверсі та орлом на реверсі, прототипи яких карбувалися в Бидгощі в 1613–1614 рр. (рис. 177).

Рис. 177

Вельми цікавими у фокусі фальшивомонетництва є соліди Сигізмунда III Ваза із позначкою «614» на аверсі (рис. 178–181). У нумізматичній літературі цей тип монет класифіковано як солід карбування монетного двору в Бидгощі 1614 р. від імені короля Сигізмунда III Ваза. Монета описана у працях М. Гумовського [117, с. 57, № 305], Й. Тишкевича [118, с. 25] (рідкісність – 3 пункти) та Е. Копицького у виданнях 1995 [96, т. IV, № 696] і 2007 рр. [119, с. 44, № 170] (рідкісність – R4); у виданні 1976 р. [120, с. 155–158] про цей тип не йдеться. Варто наголосити також на тому, що в зазначених вище каталогах цього типу соліду присвоєно дуже високий ступінь рідкісності. Спробуймо з'ясувати, чи належить цей солід до монет державної емісії або це продукція приватних фальшивомонетників. Нам удалося дослідити чотири монети цього типу (рис. 178–181). Після візуального огляду та порівняння окремих деталей рисунка поля монети із солідами, карбованими від імені Сигізмунда III Ваза, ми дійшли висновку, що всі ці екземпляри виготовлені одним майстром (або групою майстрів) із застосуванням технології, аналогічно використовуваної на державних монетних дворах того часу.

Описувані монети карбувалися на заготовках, отриманих за допомогою вирубаних із розкутого

листа міді з подальшим нанесенням рельєфного зображення штемпелями, що виготовлені пуансонами. Застосування пуансонів підтверджує ідентичність на всіх вивчених екземплярах літер «S», «L», «I», «D». Порівняти інші літери, зважаючи на вивчені екземпляри, неможливо через дефекти непрокарбованих монет і нерівномірне центрування.

Рис. 178

Рис. 179

Рис. 180

Рис. 181

Але варто зазначити, що аналізовані монети мають суттєві іконографічні відхилення від солідів Сигізмунда III Ваза. Вони помітні в більшості елементів поля монет: схематичному виконанні орла, нехарактерному стилістичному передаванні монограм, гербі династії Ваза «Сніп». Істотний ремедіум спостерігаємо і щодо ваги. Це може свідчити про те, що описуваний монетний тип виготовлено поза монетного двору. Зважаючи на високий художній рівень виконання (якщо порів-

нювати зі значною кількістю кустарних підробок доби Сигізмунда III Ваза), можна припустити, що такі фальсифікати виготовлено за участі осіб, які мали досвід карбування монет, а то й раніше працювали на державних монетних дворах.

Додаткові відомості ми отримуємо за допомогою РФА. За даними цього аналізу, заготовки для всіх трьох примірників фальсифікату виготовлено з міді. На всіх монетах виявлено покриття. На поверхні кожного екземпляра є срібло, що не входить до складу металу, а нанесено тонким шаром. Тож, із точністю можна констатувати, що екземпляр (рис. 179) був покритий сріблом методом амальгами, про що говорить наявність ртуті на його поверхні. Також цікаво, що сплави всіх вивчених екземплярів мають схожу структуру за складом мікродомішок, засвідчуючи однорідність джерел сировини. У каталозі Е. Копицького за 2007 р. зазначено, що монети виготовлено зі сплаву із часткою срібла 17,2 % (172 проміле), їхня середня вага – 0,99 г [119, с. 44, № 170]. Проте ці дані не дістали підтвердження, коли проби вимірювали сучасною точною апаратурою.

Описані вище неповноцінні соліди мають суттєві іконографічні відхилення від монет державного карбування. Сьогодні, і це слугуватиме додатковим аргументом, нам відомі лише одиничні знахідки такого типу солідів, засвідчуючи, імовірно, те, що їх могли вилучати з грошової маси (викидати) у разі викриття.

З огляду на наведені доводи, ми вважаємо, що вивчена група солідів із позначкою «614» є продукцією приватних фальшивомонетників, які виготовляли підробки на шкоду грошовому обігу (рис. 182–187).

Клади солідів часів правління короля Сигізмунда III Ваза містять монети різноманітних типів, виготовлених на монетних дворах Речі Посполитої, а також сусідніх держав. Значна частка обігових солідів Сигізмунда III Ваза карбована монетним двором у Ризі. Одночасне перебування в обігу солідів безлічі типів спричинило появу гібридних підробок, коли для виготовлення аверсу та реверсу фальсифікатори як прототип використовували монети різних емітентів. Яскравим прикладом цього є фальсифікат – гібрид соліда (рис. 188), прототипом для виготовлення якого слугував аверс краківського соліда 1613 р. і реверс солідів, карбованих у Ризі наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Від 1627 р. монетні двори Речі Посполитої припиняють карбування дрібної розмінної монети [121]. Це могло призвести на початку 1630-х рр. до часткової нестачі дрібних монет, що, імовірно, вплинуло на збільшення обсягів фальсифікації.

Рис. 182

Рис. 188

Рис. 183

Рис. 184

Рис. 185

Рис. 186

Рис. 187

За правління короля Сигізмунда III Ваза (1587–1632) найпоширенішою монетою, що випускалася великими накладками, були гроші карбування монетного двору в Кракові (рис. 189–196). Дослідники вирізняють гроші із зображенням портрета (так звані портретні) і корони (коронні) на аверсі. Обидва типи досить часто трапляються у знахідках. Але, незважаючи на складні елементи іконографії цих монет (портрет, великий деталізований орел, широкий набір літер у легенді, знаки мінцмейстерів), кількість відомих нам сьогодні підробок вражає (рис. 197–206).

Рис. 189

Рис. 190

Рис. 191

Рис. 192

Рис. 198

Рис. 193

Рис. 199

Рис. 194

Рис. 200

Рис. 195

Рис. 201

Рис. 196

Рис. 202

Рис. 197

Рис. 203

Рис. 204

Рис. 207

Рис. 205

Рис. 208

Рис. 206

Рис. 209

Серед підробок коронних грошів наймасовіші у знахідках на території українських земель екземпляри з позначкою «1613» (рис. 207–211), це пояснюється випуском великого накладу оригінального гроша саме такого року. Вивчаючи фальсифікати портретних грошів, можна констатувати широке розмаїття фантазійних елементів, що зумовлено складністю іконографії. Значні відхилення спостерігаються у виконанні орла та прорисуванні портрета (є портрети, на яких король дивиться як праворуч, так і ліворуч), а також знаків мінцмейстерів, що передані здебільшого досить грубо.

Відомо, що 1610–1621 рр. працювала підпільна майстерня Миколи Камаровського у Живецькому замку, де фальсифікатори підробляли коронні гроші [20].

У другій чверті XVII ст. у грошовому господарстві українських земель монети Речі Посполитої, королівства Швеції та курфюрства Бранденбург-Пруссія номіналом у півтора гроша (півторагрошовики) становили основу грошового обігу. І відповідно у знахідках частіше були або підґрунтям тезаврації, або її значною частиною. Серед людей ці монети здобули свою назву – «чехи». Відомий український історик Микола Федорович Котляр зазначає, що півтораки емі-

Рис. 210

Рис. 211

сії 1621–1627 рр. найпопулярніші на грошовому ринку. Про це свідчить скарб із с. Любарці Київської області кількістю майже 7,5 тис. монет [122, с. 118]. Отже, поява фальсифікатів такої популярної у грошовому обігу монети не викликає подиву (рис. 212–230).

Рис. 212

Рис. 218

Рис. 213

Рис. 219

Рис. 214

Рис. 220

Рис. 215

Рис. 221

Рис. 216

Рис. 222

Рис. 217

Рис. 223

Рис. 224

Рис. 230

Рис. 225

Рис. 226

Рис. 227

Рис. 228

Рис. 229

Варто зазначити, серед півтораків Сигізмунда III Ваза наймасовішими емісіями карбовано монети 1621 та 1622 рр. випуску.

У вітчизняній нумізматичній історіографії є припущення, що на території козацького містечка Самарь за часів Сигізмунда III Ваза підпільно карбували півтораки. Крім торгових плombs та особистих печаток на території Богородицької фортеці археологи знайшли багато московських, польських і кримських монет. Серед 21 півторака, знайденого на території фортеці та посаду, дев'ять виявилися фальшивими. Археологи, досліджуючи монети, дійшли висновку, що фальсифікати півтораків, знайдені під час розкопок фортеці, виконані з високим ступенем наближеності до оригіналів. Зважаючи на різноманітність підробок за стилем, дослідники припустили, що на території козацького містечка Самарь функціонував нелегальний монетний двір із чималими виробничими потужностями. Як вважає В. Шалобудов, виявлені підробки – діло рук козаків, які мешкали у фортеці [123]. Але відсутність серед знахідок одноштемпельних фальсифікатів свідчить, найімовірніше, про інше – фальсифікати вилучено з грошового обігу, а не виготовлено на місці.

Археологічні дослідження Богородицької фортеці в козацькому містечку Самарь також не підтверджують наявності на його території підпільного цеху фальшивомонетників. Серед знахідок немає знаряддя нелегального виробництва та залишків використовуваної сировини.

На прикладі півтораків можна спостерігати всі різновиди фальсифікатів за рівнем виконання (від примітивних до високохудожніх), а також зважаючи на техніку покриття (сріблення, лудіння) і метал основи. Підробки цих монет з'явилися після випуску першого півторака 1614 р. із зображенням орла [124]. На відміну від фальсифікатів рідкісного типу півторака 1614 р. із зображенням орла нам відомий екземпляр і нижчого рівня виконання, штемпель якого нарізувався вручну (рис. 231–233).

Цікавим є фальшивий півторака (рис. 234) із фантазійною позначкою «1610». Як відомо, карбування півтораків почалося 1614 р. І це дає підстави стверджувати, що фальсифікатор, виготов-

ляючи цей тип підробки, міг взяти за основу як коронні гроші Речі Посполитої, так і грошени німецьких земель Священної Римської імперії германської нації. Також можливо, що майстер, який виготовив цей екземпляр, намагався скопіювати півторац 1620 р., припустившись помилки під час виготовлення штемпеля.

Рис. 231

Рис. 232

Рис. 233

Рис. 234

У музеї археології Львівського національного університету імені Івана Франка зберігається скарб із понад восьми тисяч півтораків, знайдених поблизу с. Бродки Миколаївського району Львівської області. Цікавим є той факт, що із загальної їх кількості фальшивими виявилися лише кілька монет [2, с. 97].

Під час археологічних розкопок у районі Хотина разом з османськими монетами, а також солідами короля Яна II Казимира (1648–1668) знай-

дено мідний фальшивий півторац Сигізмунда III Ваза (1587–1632) [125, с. 249–250].

Опишемо ще один, як убачається, доволі цікавий екземпляр. Із приватної колекції Олександра Литвинчука (Рівне) нами вивчено полуторний грош Сигізмунда III Ваза монетного двору в Бидгощі, викарбуваний на монеті номіналом у грош Сигізмунда III Ваза виробництва монетного двору Гданська. Про санкціоновані сеймом перекарбування інформації немає. Тому є підстави вважати, що цей екземпляр, можливо, належить до нечисленної емісії монет, перекарбованих за приватною ініціативою осіб, які мали доступ до знарядь карбування. Перекарбування мало сенс, оскільки з монети номіналом у грош зловмисник отримував абсолютно ліквідну законну монету номіналом у півтора гроша. Півтораки й гроші перебували в обігу на ринку одночасно.

Збереглися численні свідчення фальшування монет за років правління Сигізмунда III Ваза, коли, доводять факти, підроблення монет досягло свого апогею. Величезну кількість підробок виявлено і серед трояків (монета номіналом у три гроші) (рис. 235–261).

Рис. 235

Рис. 236

Рис. 237

Рис. 238

Рис. 244

Рис. 239

Рис. 245

Рис. 240

Рис. 246 [126, с. 208, № N.22.1.a]

Рис. 241

Рис. 247

Рис. 242

Рис. 248

Рис. 243

Рис. 249

Рис. 250

Рис. 256

Рис. 251

Рис. 257

Рис. 252

Рис. 258

Рис. 253

Рис. 259

Рис. 254

Рис. 260

Рис. 255

Рис. 261

На березі Дністра поблизу с. Тарасова Резинського району Молдови серед численних знахідок монет виявлено фальшивий трояк, прототипом для виготовлення якого став трояк карбування монетного двору в Познані. Його діаметр – 22 мм, вага – 1,5 г; виготовлений способом сріблення мідної заготовки [127, с. 362].

Ще одним цікавим екземпляром є фальшивий трояк (рис. 262), виявлений приватною особою у Вінницькій області.

Рис. 262

Діаметр фальшивого трояка – 20 мм, вага – 2,43 г. На його аверсі прокарбовано портрет короля Сигізмунда III Ваза з поверненою праворуч головою та імітацію кругової монетної легенди «SIG III D.G. REX PO M D L». На реверсі зображено герби королівства Польського та Великого князівства Литовського у вигляді орла та вершника на коні («Погоня»), а також родовий знак королівської династії Ваза «Сніп» у геральдичному щиті між ними. Зверху позначено номінал монети у грошах у вигляді цифри III. Імітацію легенди реверсу виконано у два рядки: «GROS ARG / TRI R PO 9[7]».

Нижче у трикутному порядку викарбовано знаки мінцмейстерів: «Леварт» Яна Фірлея, «Радван» Станіслава Ціковського та знак у вигляді квітки Германа Рюдігера з імітацією відповідних ініціалів «I-F», «S-C» і «H-R». Цікавою особливістю виконання штемпеля цього трояка є зображення деяких його деталей, зокрема: дзеркальної літери «S» в ініціалах Станіслава Ціковського, а також написання літери «E» замість «I» в ініціалах Яна Фірлея. Це може свідчити про те, що штемпель виготовляв доволі досвідчений різьбяр поза монетним двором; йому були доступні не всі з необхідних для набивання елементів поля пуансона. Тому фальсифікатору довелося замінити відсутню в легенді літеру «F» на «E» і вручну вирізати літеру «S».

Легенди аверсу та реверсу фальшивого трояка точно копіюють легенду оригінальних монет. Але через відсутність останньої цифри в році перекрученої легенди точне визначення року карбування монети-прототипу стало можливим лише після порівняння легенди фальсифікату з відомими типами справжніх монет. Порівнюючи типи трояків Бидгощі, описаних у каталозі Тадеуша Ігера, можна стверджувати, що як прототип викори-

стано трояк 1597 р. карбування [126, № В.97.2.с., с. 123]. До речі, знахідки фальшивих трояків, що наслідують продукцію монетного двору в Бидгощі, за нашими спостереженнями, зафіксовані також у Бессарабії, на Буковині та в Молдові.

За нашим припущенням, хронологічно виробництво цього типу фальшивого трояка можна датувати періодом пізніше початку XVII ст., оскільки вже з 1618 р. на монетному дворі у Кракові спостерігається масове карбування нового типу трояків. З другої чверті XVII ст. прототипом для фальсифікації стає саме краківський трояк як монета, що найчастіше трапляється на грошовому ринку. Вона, імовірно, викликала найменше підозр під час розрахунку та збуту фальсифікату.

Технологічно вироблення описуваної нами підробки являє собою виготовлення заготовки фальсифікату з недорогоцінного металу з подальшим нанесенням на неї шару срібла для надання вигляду повноцінної срібної монети. Нанесення рельєфу на заготовку фальсифікату виконано методом карбування штемпелями, виготовленими за технологією, прийнятою на державних монетних дворах, – нанесення зображень на робоче поле заготовки штемпеля пуансонами. За даними РФА, основу фальсифікату виготовлено з міді, а шар дорогоцінного металу нанесено способом ртутної амальгами, про що свідчить велика кількість ртуті на поверхні монети. Інші елементи сплаву поверхні є рудними мікродомішками, а кальцій – поверхневим брудом. Варто зазначити, що такий істотний шар сріблення на фальсифікатах минулого зберігається доволі рідко.

Зважаючи на високий технологічний рівень виготовлення описаного вище трояка, можна припустити, що до його виробництва причетні особи з досвідом монетного карбування на державних монетних дворах. Високий ступінь схожості зображень фальшивого трояка з його оригінальними прототипами, а також аналогічна технологія виробництва штемпеля зі значною часткою впевненості свідчать про те, що підроблення цього типу трояка могло, імовірно, здійснюватися і безпосередньо на державному монетному дворі самими майстрами-карбувальниками в несанкціонований спосіб [128].

Фальсифікат трояка 1590 р. карбування монетного двору в Ризі (рис. 259) виявили на Одещині. Підробки ризьких трояків 1592 р. Гуннар Хальяк у своєму каталозі позначив як такі, що дуже рідко трапляються [129, № 1042].

Восени 2008 р. поблизу с. Сокілка Полтавської області знайдено унікальний монетно-речовий скарб. У його складі були: литий перстень з олов'янистої бронзи та 20 фальшивих монет, прототипами для виробництва яких стали трояки та шостаки

Сигізмунда III Ваза. Серед знайдених монет – 8 трояків і 12 шестигрошовиків, усі виготовлені методом лиття у двосторонню форму. Монети та перстень виготовлені з олов'янистої бронзи біло-сірого кольору. Найімовірніше, фальшиві монети та перстень виготовив один майстер. Про підтвердження цієї версії свідчать також загальні недоліки оброблення металу, допущені фальсифікатором: нечіткі контури, недоливи по краю, оброблений напилком гурт. Загальна вага трояків – 14,22 г, тобто середня вага монети – 1,78 г. Аналогічно й загальна вага шостаків – 44,5 г, що визначає середню вагу – 3,71 г. Сьогодні це єдина комплексна знахідка литих фальсифікатів із виробом [130].

Крім кустарних підробок монет низької якості нумізматам відомі фальшивки трояків, виготовлені зі срібла, художній рівень оформлення яких наближений до державних. У каталозі тригрошових монет Тадеуша Ігера підробкам трояків, виготовленим зі срібла, присвячено окремий розділ «Імітації трояків» (пол. *Nasladownictwa trojakow*) [126, с. 201–208].

Можливо, ці монети виготовляли високопосадові чиновники, які намагалися перетворити свої накопичення дорогоцінного металу на гроші, щоб отримати прибуток у вигляді різниці між номінальною та фактичною вартістю монети. Також до виготовлення могли бути причетні й кустарні виробники, які використовували дорогоцінний метал для мінімізації виявлення підробки під час її збуту.

Український нумізмат Анатолій Крук констатує цікаву закономірність в аналізі фальшивих трояків зі срібла, виготовлених способом нанесення покриття. За даними, які наводить дослідник, серед підробок із покриттям екземпляри з низьким художнім рівнем трапляються частіше, ніж серед підробок зі срібла. Він також наголошує на тому, що безліч фальсифікатів з'являється у грошовому обігу українських земель у період 1601–1603 рр., коли в Речі Посполитій закриваються монетні двори та припиняється карбування, створюючи в такий спосіб дефіцит монет в обігу і, як наслідок, появу підробок [131].

Разом із солідами, грошами, півтораками й трояками шостаки сформували основу системи дрібного грошового розрахунку на території Східної Європи. Наймасовіші обсяги їх карбування вироблялися на монетному дворі у Кракові в 1623–1627 рр. Шостаки Сигізмунда III Ваза трапляються в більшості виявлених скарбів і гаманців у XVII ст. Не дивно, що до наших днів дійшли різноманітні їх підробки (рис. 263–267). Це монета середнього номіналу, ризик виявлення підробки за ретельного огляду звичайно більший, ніж із півтораками і солідами, але набагато менший, ніж із дукатами, талерами й ортами.

Рис. 263

Рис. 264

Рис. 265

Рис. 266

Рис. 267

Знахідки фальшивих шостаків відомі також і в Польщі. Дослідник Олександр Кузьмін у своїй публікації описує фальшивий шостак із позначкою «1624» у складі скарбу, знайденого поблизу Оліва (сучасний район Гданська), акцентуючи на тому, що екземпляр має помилки в легенді, суттєві художні відхилення, а також виготовлений методом покриття шаром срібла мідної заготовки [132].

Срібний фальсифікат шостака 1599 р. за прототипом монет карбування Мальборка виявлено також у Львівській області в Мостиському районі неподалік с. Соколя (рис. 268). Методом РФА встановлено, що монету карбовано зі сплаву срібла та міді з додаванням дорогоцінного металу з часткою 38,6 %. Цікавою є також помилка в легенді аверса, де замість закінчення «MDL» фальсифікатор вибив «DML».

Рис. 268

Це не єдина знахідка фальшивого шостака за прототипом монет карбування Мальборка, виготовлена з низькоякісного срібла. Найцікавіша серед них чекала на краєзнавців у Черкаській області поблизу м. Монастирище – стародавнє намисто, приваблює як у контексті ювелірної справи, так і нумізматики, історії грошового обігу українських земель кінця XVI – початку XVII ст. (рис. 269).

Рис. 269

Намисто виготовлене у вигляді ланцюга, ланки якого з'єднують монети з отворами. Загальна вага прикраси – 166,5 г, довжина ланцюга – 58 см. У намисті 44 монети, карбовані від імені польських королів Стефана Баторія (1576–1586), Сигізмунда III Ваза (1587–1632), а також князя Трансильванії – Сигізмунда Баторія (1581–1591, 1610). Особливістю описаної прикраси є її центральний елемент – шостака із позначкою «1600» (рис. 270).

Передусім, що привертає увагу, – серед коронних шостаків монетного двору в Мальборку 1600 р. аналогічний тип не відомий [119, с. 161].

Рис. 270

Описуваний шостака із прикраси (намисто) є наслідуванням (імітацією) шостаків 1596 та 1599 рр. Візуальний аналіз елементів поля – гербів, цифр, що позначають номінал, і навіть літер легенди доводить їхній імітативний характер [133].

Важливою ознакою є й проба металу, із якої виготовлено наслідування. Зі слів людини, що виявила намисто, це сірувато-білий метал – низькопробне срібло. Такий відтінок має також олово та його сплави зі сріблом. Варто зазначити, підробка виготовлена на дуже високому рівні, що, імовірно, свідчить про причетність до виробництва осіб із досвідом карбування безпосередньо на монетному дворі.

Фальсифікат шостака (рис. 271–272) розширює уявлення про різноманітність обраних фальсифікаторами технологій виготовлення підробки – напаявання срібних пластин на ядро з недорогоцінного металу [134]. Ця технологія виготовлення, незважаючи на трудомісткість, була вельми рентабельною і надавала можливість карбувати підробки доволі високого рівня. Особливого інтересу до шостака, виготовленого за цією технологією, додає те, що її застосування характерніше для виготовлення фальсифікатів монет більших номіналів, що описуватиметься нижче.

Рис. 271

Рис. 272

Перші орти (1/4 талера) у Речі Посполитій викарбувані 1608 р. за правління короля Сигізмунда III Ваза на монетному дворі в Гданську. Виготовлення ортів у Гданську тривало до 1626 р.

Можливість підроблення ортів швидко зацікавила фальшивомонетників (рис. 273–288). Прикладом цього є фальшивий орт Гданська – прототипом для його виготовлення слугував орт 1615 р. (рис. 279), який вважають дуже рідкісним, адже обсяги карбування ортів значно зросли лише після 1621 р. Проте цілком імовірно, що в приватних і музейних колекціях може бути виявлено фальшивий орт і більш раннього оригінального прототипу карбування.

Рис. 273

Рис. 274

Монету знайдено поблизу Ялти (окупована Автономна Республіка Крим) у складі скарбового комплексу з 30-ма бешликами кримського хана Селіма I Гірея (1671–1678). Імовірно, її використовували як прикрасу

Рис. 275

Рис. 276

Рис. 277

Рис. 278

Рис. 279

Рис. 280

Рис. 281

Рис. 282

Рис. 283

Рис. 284

Рис. 285

Рис. 286

Рис. 287

Рис. 288

У 1620 р. карбування ортів було налагоджено на монетному дворі в Бидгощі і тривало аж до 1624 р. Обсяги емісії цих монет сягнули такої кількості, що невдовзі після потрапляння на грошовий ринок вони поширилися всією Східною Європою. Серед польських монет великого номіналу знахідки ортів у складі скарбів на українських землях найчастіші, що пояснюється малим обсягом карбування в Речі Посполитій талерів і напівталерів від імені короля Сигізмунда III Ваза [135, с. 118].

Кустарні підробки коронних ортів Бидгощі 1623 (рис. 275) і 1624 рр. (рис. 276) виготовлені методом карбування саморобними штемпелями із застосуванням сріблення з нанесенням ртутної амальгами. Кустарні підробки ортів 1624 (рис. 277) і 1625 рр. (рис. 278) карбування виготовлені методом лиття основи і також із застосуванням сріблення з нанесенням ртутної амальгами. У процесі дослідження фальсифікатів коронних ортів нам удалося вивчити фальшивки, виготовлені за унікальною для їхнього виробництва технологією – напаювання срібних пластин на заготовку з недорогоцінного металу [136]. Ці підробки можна схарактеризувати як вироби дуже високого рівня, потребувавших від виконавців доволі пристойних навичок металооброблення. Виробництво зводилося до виготовлення гладкого кружка з неблагородного металу з подальшим напаюванням на нього двох срібних пластин, що імітували аверс і реверс монети. Після візуального огляду срібних пластин ми дійшли висновку, що вони виготовлялися методом удару штемпелем по листу тонко розкачаного металу, розміщеного на оригінальній монеті на м'якій поверхні, наприклад шкірі, повсті або дереві. Карбування по заготовці, розміщеній на шкірі, використовували у виробництві брактеатів у XII–XIII ст. [47].

Готові пластини напаювали на ядро за допомогою свинцю, про що свідчать результати аналізу складу металу поверхні однієї із заготовок. Заготовки (рис. 280, 283–285), за даними аналізу складу сплаву металу, виготовляли з міді або мідно-олов'яного сплаву. На край уже скріпленого пластинами фальсифікату напаювали також гурт із кованої тонкої срібної стрічки (рис. 289).

Рис. 289

Текст легенди «SIGIS·III·D·G·REX·POL·M·D·LI·RVS·PRVS M» характерний для багатьох варіантів реверсу ортів, випущених у 1621–1624 рр. Але варто зауважити, що переважна кількість різновидів монет із такою легендою аверса трапляється часто, вони не є рідкісними варіантами цього типу монети. Адаже прототипами для фальсифікації ставали здебільшого найпоширеніші на ринку монетні типи та їхні варіанти.

Підрахуємо економічну вигоду від виробництва цього типу фальсифікатів на прикладі досліджених нами повністю збережених екземплярів підробок, виготовлених методом напаювання пластин.

Фальсифікат орта Гданська 1618 р. (рис. 280) має дві срібні пластини, проба однієї з них 940 проміле, вагою 0,6 г. При цьому вага обох пластин 1,2 г срібла або приблизно 1,13 г чистого металу. Пластини збереглися цілісними, що дає підстави твердити про точність ваги кожної з них. Дані про чистоту металу в монетах державного карбування за часів правління короля Сигізмунда III Ваза знаходимо у Збігнєва Жабінські [137]. Найбільш близькими до 1618 р. у статті дослідника подано дані про півтораки 1619 р. Цілком імовірно, що згадану підробку могли випустити як 1619 р., так і пізніше. Підтвердженням цього також є те, що гданські орти 1619 і 1620 рр. карбування більш рідкісніші, ніж орти 1618 р. [135, с. 105]. У складі сплаву півторака карбування монетного двору в Бидгощі 1619 р. містилося приблизно 0,5 г чистого срібла. Собівартість використовуваних для виробництва фальсифікату пластин вища за вартість півторака в 2,26 раза, що становить 3,39 гроша. Тож, за вартості орта 1618 р. в 12 грошів [135, с. 6] прибуток від підроблення орта за цією технологією сягає 8,61 гроша, що свідчить про досить високу рентабельність виробництва фальсифікату (71,7 %) [136].

Тепер розглянемо рентабельність фальсифікату прототипу орта монетного двору Бидгощі 1621 р. (рис. 282–283). Екземпляр має пластину, що відкріпилася, із невеликими втратами по колу вагою 0,38 г, проба срібла 350 проміле. Тому припустимо, що її повна вага становила приблизно 0,4 г. Отже, обидві пластини мали б вагу 0,8 г, а чистого металу – 0,28 г. Коронний орт 1621 р. (монетний двір Бидгоща), у сплаві якого 4,955 г чистого металу, прирівнювався до 16 грошів. З розрахунку на кількість чистого срібла можна визначити прибуток у 4,675 г чистого металу, що збільшує рентабельність виробництва фальсифікату до 94,3 %.

Якщо в обрахунках зважати і на вагу чистого металу (приблизно 0,06 г) срібної гуртової стрічки (рис. 289), рентабельність у першому і другому випадках зменшиться майже на 1,5 %. Але з

доступних нам для вивчення частин від п'яти різних ортів лише на одному збереглася гуртова стрічка. Це говорить про те, що не всі фальсифікати цього типу загалом її мали. За досить акуратного напаювання пластин на заготовку підробка могла мати доволі правдоподібний зовнішній вигляд, максимально наближений до коронної монети і без гуртової стрічки. Гуртова стрічка свідчить про дедалі більш високий рівень виконання цього типу фальсифікатів [138].

Серед фальсифікатів ортів зі срібла цікавим є екземпляр із колекції Ігоря Шаталіна. Імітація орта 1617 р. карбування Гданська (рис. 290) виготовлена методом лиття з екстремально заниженою вагою, лише 2,97(!) г. Польський дослідник Норберт Грендель зазначає, що трапляються схожі підробки ортів 1617 р. вагою 3,58 і 4,54 г.

Рис. 290

Монети великих номіналів, карбовані від імені Сигізмунда III Ваза, як-от півталери, талери та дукати, вироблялися невеликою кількістю і широко не представлені у грошовому обігу Речі Посполитої. Більшість із них – нумізматичні раритети, і лише деякі типи трапляються у скарбах. Переважно це талери 1630-х рр. і дукати карбування монетного двору у Гданську. Не відкидаємо можливості виявлення таких кустарних підробок, але сьогодні нами вони не вивчалися.

Незрідка до фальшування монет були причетні й представники шляхти та духовенства. Вони організовували заборонений промисел у потаємних приміщеннях своїх маєтків. На початку XVII ст. в підроблюванні монет звинуватили одного з найбільших магнатів Руського воєводства – Станіслава Стадницького. Високородний шляхтич організував підпільний монетний двір у підвалі свого замку в Ланьцуті, що неподалік Жешува. Він тримав під замком своїх підданих, які, прикуті до стіни, карбували підробки. У 1606 р. сам Стадницький активно спростовував свою причетність до підпільного виробництва, про що писав у листі до подільського воєводи Ієроніма Язловецького. Утім, 1610 р. магнату висунули офіційні звинувачення [2, с. 97].

У книзі видатків гродської каси Львова є запис від 21 квітня 1602 р., який свідчить, що цього дня страчено ювеліра Криштофа Домаславського, звинуваченого в підробленні монети.

1610 р. у Львові за підозрою у фальшуванні монети заарештовано мешканців містечка Фірлей – Матвія Сосницького та якогось Бочковича.

Серед монетних знахідок, виявлених під час археологічних досліджень поблизу Хотинської фортеці (розпочалися 1961 р., а з 2002 р. тривають за участю Чернівецької філії Інституту археології НАН України), особливу увагу привертають 16 монет, знайдених у районі південно-східної вежі. За даними археологів, це – фальсифікати, виготовлені з міді з подальшим нанесенням срібного шару. Місце знахідки свідчить про те, що фальшивки просто викинули у кріпосний рів. На думку українського вченого Сергія Пивоварова, на території фортеці могла розташовуватися коронна установа з нагляду за якістю монет у грошовому обігу, до функцій якої входило виявлення та вилучення з обігу підроблених грошів [139].

Утім, це твердження вельми спірне. Якщо припустити, що на території фортеці справді існувала така установа, кількість і різноманітність виявлених підробок була б значно більшою: як за прототипами емітентів фальшивих монет, так і за номіналами, за часом карбування. Зважаючи на сплеск фальшивомонетництва за часів правління Сигізмунда III Ваза, навряд чи на території фортеці, що на жвавому торговельному шляху, виявлено лише 16 фальшивих монет. Також маловірогідним є припущення щодо методу знищення фальсифікатів: викидання підробок у кріпосний рів замість переплавляння, до якого найчастіше вдавалися. Крім знищення традиційно практикували проколювання фальшивок ножем, про що в публікації не згадується. На нашу думку, фальсифікати, певно, виявили пересічні городяни, які їх знешкодили і викинули, унеможлививши їх повторне використання в розрахунках.

Монети короля Владислава IV Ваза (1632–1648), що карбували обмеженими накладками, помітного сліду у грошовому обігу Східної Європи не лишили. Тому їхні підробки нам не траплялися. Серед монет у знахідках можна говорити про талери з ім'ям цього монарха, але малоімовірно, щоб і їх фальшували в той період, який ми вивчаємо.

Новий етап у грошовому обігу Речі Посполитої настає за короля Яна II Казимира Ваза (1648–1668). Особливістю періоду правління цього монарха є запроваджені ним грошові реформи, що увінчалися карбуванням монет нового зразка: мідних шелягів (боратинок) і срібних 30-грошовиків (злотівок або тимфів), які явно мали кредитний характер.

Мідні шеляги в Польському королівстві карбували ще 1650 р., але їхня масова емісія почалася лише з 1659 р. й набула таких обсягів, що вони швидко стали одним з основних платіжних засобів держави. У нумізматичній літературі можна

побачити спеціальний термін «мідний потоп», що характеризує ситуацію на грошовому ринку Речі Посполитої у другій половині XVII ст., наповнений мідними шелягами [140].

Знахідки мідних шелягів на території Східної Європи вельми численні. Тезаврації боратинок можуть становити сотні, а то й тисячі екземплярів. Прикладом цього слугує скарб, який зазначив на археологічній карті Волинської губернії Володимир Антонович [141, с. 94]. Він був виявлений 1853 р. поблизу с. Расники і містив понад 3 тис. мідних шелягів (солідів) Яна II Казимира.

Цікаву особливість фальшивих мідних солідів Яна II Казимира (рис. 291–293) можна спостерігати на прикладі екземпляра з контрамаркою у вигляді долоні, який уперше опублікував Ярослав Дутковський [142]. Такий екземпляр фальшивого соліда з надкарбуванням продано на нумізматичному аукціоні в Познані (рис. 294) [143].

Рис. 291

Рис. 292

Рис. 293

Рис. 294

Тип надкарбування описано в каталозі Богумила Сікорського [144, т. 8, т. 11]. Згадана монета належить до приватних грошів магнатських володінь, які виготовлялися способом нанесення надчеканок на монетах, що вийшли з обігу. Приватні гроші (або замітники грошів) з'являються у Східній Європі після Першого поділу Речі Посполитої та входження Полісся, Буковини, Наддніпрянищини до складу Російської імперії. Відповідно до Указу Сенату від 9 вересня 1772 р. було ухвалено рішення про обмеження обігу старих монет до 1 січня 1774 р. Цією ситуацією скористалася шляхта, розпочавши випуск грошових сурогатів, якими оплачувалася праця селян усередині господарства та які можна було обміняти на товари всередині господарства. Це надавало можливість великим землевласникам отримувати додатковий прибуток. Обміну на державні монети вони не підлягали [145].

Особливу увагу привертає основа нанесення надкарбування – кустарне підроблення польського соліда, тоді як, за нашими спостереженнями, надкарбування частіше трапляються на монетах державного карбування [146].

Навесні 1661 р. один зі львівських євреїв повідомив адміністрацію староства, що у Краківському передмісті невідомі розраховуються за товари фальшивими грошима. У результаті затримали якогось Голембйовського, який намагався купити корову. Разом із ним були мешканець Зимної Води возний Філек і якийсь кравець. Під час їх обшуку виявили в Голембйовського справжніх 2 злотих, а у кравця – 23 злотих підроблених. Намагаючись прискорити своє звільнення, Голембйовський повідомив, що у Городку він знає людину, яка карбує фальшиві гроші. Зацікавившись цією інформацією, представники львівської влади під час допиту вдалися до тортур, після чого Голембйовський видав свого спільника. Ним виявився мешканець с. Вежкиця Стефан, який на допиті також зізнався у фальсифікації монети. За рішенням суду фальшивомонетників спалили на багатті [2, с. 99].

У міському суді Львова 1660 р. допитано мешканців с. Сосниця Шляхетська, що неподалік Перемишля, яких звинуватили в карбуванні та збуті фальшивої монети. Тоді власником села був Кароль Корнякт, нащадок відомого львівського купця грецького походження, одного із засновників православного Успенського братства Костянтина Корнякта. Підозрюваний Яцько Сям підтвердив факт придбання в мешканця м. Мостиська фальшивих шелягів на суму кілька злотих, а також залізного штемпеля для їх виготовлення, який коштував вісім злотих. Усе це виявлено під час обшуку в кожусі іншого мешканця того самого села – Якова Жажицького, який заявив, що кожух у нього вкрали, а про фальшиві гроші він нічого не

знає. Згідно з рішенням суду Львова Яцько Сям бичували і на короткий термін ув'язнили, Якова Жажицького звільнили.

Свій розвиток ця справа мала за два роки. Судді львівської комісії з виплати грошової винагороди коронному війську 28 серпня 1663 р. допитали сина Яцька Сяма – Миська. Він повідомив, що незабаром після звільнення батько втік із села, побоюючись переслідувань нового власника Сосниці Шляхетської – Марціна Красіцького. Він також підтвердив, що Яцько Сям виготовляв фальшиві гроші, але де він це робив і в який спосіб, йому невідомо. Інтерес влади до Миська Сяма виник після затримання в окрузі ще однієї групи фальшивомонетників. Під підозру також потрапили Петро Литвинець із того самого села та коваль Васко Слома із с. Душовичі. Власником обох сіл був саме той Марцін Красіцький. Петро Литвинець, який служив у загоні драгунів власника с. Сосниця Шляхетська, повідомив, що капітан їхнього загону вмів виготовляти фальшиву монету і навчив цього драгуна Ребка. Одного разу дружина капітана передала П. Литвинцю та Я. Сяму два мідних відра, з яких коваль Слома виготовив тонкі мідні листи, нібито для оббиття скрині. Коваль, підозрюючи замовників у підробленні шелягів, повідомив про це управителя маєтку, але той йому не повірив. Через певний час М. Красіцький відмовився від послуг капітана, а драгунів використував як звичайних робітників. Позбавлений коштів для існування, капітан, підробивши деякі королівські папери, переїхав у передмістя Пйотркова, де не покинув своєї справи з фальшування монети. Якось між капітаном і його писарем виникла сварка, яка закінчилася тим, що писаря закували в кайдани. Але вночі йому вдалося утекти та повідомити представників влади про групу зловмисників. Після затримання капітана стратили за рішенням Пйотрковської сесії Коронного трибуналу, а раніше згаданий Ребко зміг утекти з в'язниці [2, с. 100].

Багато нумізматів і дослідників наводять дані про те, що наприкінці XVII ст. за кількістю оригінальних шелягів поступалися фальшивим. У процесі аналізування скарбів з'ясувалося, що це далеко не так. Поблизу м. Пшасниш (пол. Przasnysz, Мазовецьке воєводство) під час будівельних робіт знайдено скарб із майже 20 кг монет, основна маса яких представлена польсько-литовськими мідними шелягами – загалом 17 366 екземплярів. Лише 1286 із них виявилися фальшивими, що становить 7,4 % від загальної їх кількості [147].

Але варто зазначити, що серед відомих нам знахідок фальшивих монет другої половини XVII ст. переважають мідні шеляги. Найімовірніше, через те, що їх підроблення на відміну від монет більшого номіналу не потребувало сріблення, що значно полегшувало роботу фальсифікаторам.

Другими за обсягом карбування після мідних шелягів у Речі Посполитій під час правління Яна II Казимира були шостаки. Утім, попри їх велике поширення у грошовому обігу за правління цього монарха, їхні підробки трапляються не часто (рис. 295). Адже, можливо, привабливішими для підроблення в цей час стали нові монети номіналом у 30 грошів – злотівки, прозвані в народі тимфами від прізвища орендарів монетних дворів братів Тимфів. Фальшування 30-грошових монет також було привабливим, зважаючи на високу різницю між фактичною та номінальною їхньою вартістю. Нанесена на поле монети легенда «DAT PRETIUM SERVATA SALVS / POTIORQ 3 METALLO EST» у перекладі звучить так: «Порятунок Вітчизни вище за ціну металу», що прямо свідчить про кредитний характер монети. І хоча рівень довіри населення до нових монет був вкрай низьким, їхні підробки аж ніяк не рідкість (рис. 296–300).

Рис. 295

Рис. 296

Рис. 297

Рис. 298

Рис. 299

Рис. 300

Нам також відомий срібний фальсифікат тимфа зі знахідок в Ізяславському районі Хмельницької області (рис. 301).

Рис. 301

Збережені тогочасні свідчення про підроблення тимфів дослідив і опублікував відомий український нумізмат Роман Шуст. У жовтні 1664 р. службовець коронної скарбниці Кублицький виявив у Юска, голови єврейської громади на Краківському передмісті Львова, кілька фальшивих тимфів. Під час огляду конфіскованих підробок у Львівському міському суді було встановлено, що вони виготовлені з міді (замість проби срібла 500 проміле), поверхня посріблена тонким шаром благородного металу. Написи легенди виконані грубо, з помилками. Рішенням суду в підозрюваного Юска конфіскували все майно. Слідство встановило, що фальшиві тимфи виготовлені не в Речі Посполитій, а в сусідній Молдові [2, с. 100].

1651 р. заарештували львів'янина Івана Кісьолка, якого звинуватили у виробництві фальшивих ортів. Допитали арештанта в присутності двох членів лавного суду С. Козловського та Г. Краля. Спочатку обвинувачений повідомив, що монети йому дала незнайома служниця, проте ці відомості не задовольнили слідчих, і Івана відправили на тортури. Звинувачений зізнався, що орти йому дісталися від п'яти невідомих йому персон,

а три орти – від Станіслава, кравця із Жовкви, які він привіз із Молдови. Пізніше Іван розповів про групу зловмисників, яка діяла поблизу Хотина. Банду фальшивомонетників, за словами Кісьолка, очолював згаданий вище Станіслав. Крім нього підробляли монети Стецько із Жовкви, Адам із Села та якийсь Павло. Зловмисники протягом року купували сировину та виготовляли в Хотині фальшиві орти, а розповсюджували їх на території всієї Речі Посполитої [2, с. 97–98].

У праці, де йдеться про центри карбування монети на українських історичних землях, дослідник О. П. Бойко узагальнив уведені в науковий обіг вірогідні центри емісії фальшивих монет Речі Посполитої, якими вважає такі населені пункти сучасної Полтавської області: Лохвиця (Лохвицький р-н), Пирятин (Пирятинський р-н), Веприк (Гадяцький р-н), де, імовірно, могли виробляти підробки польських 30-грошовиків методом лиття; Кобеляки (Кобеляцький р-н), Келеберда (Кременчуцький р-н), Тарасівка (Гребінківський р-н), а також с. Орлівка (Царичанський р-н Дніпропетровської обл.), де, можливо, відливали московські копійки до 1714 р. [148, с. 153–154]. За нашими спостереженнями та відповідно до складеної топографії, у Кобеляцькому районі виявлено скарб литих фальшивих польських трояків, водночас про литі підробки тимфів даних немає.

У Лохвицькій актовій книзі за 1665 р. є запис про фальшивомонетника Феська, спійманого на гарячому, коли він виготовляв тимфи [73, с. 106].

Козацькі монетні майстерні в Лисянці та в Полтавському полку

Широкої популярності серед дослідників набула тема монетних майстерень, організованих на українських землях для імітації монет Речі Посполитої під час протистояння козацьких гетьманів і московської та польської влади.

1665 р. гетьманом Правобережної України обрано Петра Дорошенка (1665–1676). А 1 квітня 1674 р. політичний противник Петра Дорошенка гетьман Іван Самойлович (1672–1687) доповів московському цареві Олексію Михайловичу (1645–1676) про захоплення в с. Лисянка (нині Черкаська область України) підпільно організованої майстерні фальсифікаторів. До Москви доставили частину обладнання Лисянківського монетного двору.

19 лютого 1675 р. цар Олексій Михайлович підписує грамоту, якою наказує курському воеводі Григорію Ромодановському негайно розшукати та відправити до столиці «...серебряного дел мастера – Янком зовут...», вихідця з Межибожа (нині Хмельницька область України). На той час містечко перебувало під владою Польщі. На початку

квітня 1675 р. наказ царя виконали: Яна Гранковського схопили в Белгороді, вилучили і дві форми – «...дві фурмы, которыми чехи делал...», а його дружину – в Суджі (нині Брянська область Росії). 16 грудня Яна Гранковського допитали дяки Приказу Малої Росії. Він повідомив, що раніше робив чехи (півторні гроші) у Львові, а згодом працював на Петра Дорошенка в Лисянці. Допитуваний зізнався, що мав штемпелі на півторні гроші Яна II Казимира (1648–1668), а все обладнання для карбування було в Лисянці. Коли він дізнався про наближення людей Івана Самойловича, то втік разом зі своїми помічниками до Переяслава. Оглянувши верстати, доставлені у квітні 1674 р. до Москви, Ян Гранковський зізнався, що вони раніше належали йому, «...что снасти были его, Яновы, только те снасти не чеховые, а шостаковые и шеляговые, а чеховых снастей в них нет ничего...». Але в Переяславі він бачив «...чеховые свои снасти...», привезені туди за наказом Ромодановського [149].

Ці свідчення дають досить широке уявлення про Лисянківський монетний двір, очолюваний справжнім професіоналом із досвідом роботи на монетному дворі Речі Посполитої. Крім півтораків лисянківські майстри підробляли ще й мідні соліди (боратинки) та низькопробні шестигрошовики. На думку Валентина Рябцевича, Лисянківський монетний двір працював із 1665/1666 по березень 1674 р. За припущенням історика, нумізмата М. Деммені, монетний двір у Лисянці працював у період між 1669 та 1672 рр., коли Петро Дорошенко в союзі з турецьким султаном розпочав військове протистояння з Польщею. Але гетьман уже 1666 р. відкрито виступив проти польського короля. Фальсифікація грошових емісій противника Дорошенка відбувалася, напевне, раніше 1669 р., за припущенням Деммені, оскільки карбування мідних солідів під час фінансової реформи Тита Лівія Боратині (1617–1681) припинилося 1666 р. Надалі відбулося значне знецінення мідного соліда на ринку. Отже, підроблення мідних солідів Яна II Казимира в 1669 р. і пізніше було б економічно не вигідним. Найімовірніше, що «снасті» (засоби виробництва) для мідних солідів було налагоджено ще наприкінці 1665 – на початку 1666 рр. Шестаки та півтораки могли виготовляти як у ці, так і наступні роки. Після зречення Яна II Казимира престолу 1668 р. карбування підробок тривало «за інерцією».

Майстри з Лисянки були далеко не єдиними фальшивомонетниками, які налагодили масове виробництво імітацій монет польської Корони на території України. У червні 1686 р. в Москві ініціювали кампанію із затримання фальшивомонетників, які спеціалізувалися на підробленні польсько-литовських монет на Полтавщині. Слідством керував

гетьман України Іван Самойлович (1672–1687). З доповіді гетьмана севському воєводі Л. Неплюєву: «...старался мастеров, до того дела способных, отыскати, яких готовых у вас нет... были они в полку Полтавском (землі Полтавській). Воровские чехи (фальшиві півтораки) делаючи, одни были сысканы и держаны у нас в крепком вязенью (ув'язненні) через многое время, а другие лучшие поутекали, з сих, что у вязенью сидят, то суть недосконалии (недосконалі), цыганскаго народу... Прикажу полковнику Полтавскому, абы той в своем полку тех мастеров, если который из течки (втєчі), наверхнулся, обыскавши, прислал до меня вскоре... и если бы там доскональный не отыскался бы мастер, то из сих, якия суть, пришлю до вашей милости и якия снасти у мене есть с того воровского Полтавского полку дела, то и тыя я перешлю...». Цей лист інформує нас про організоване карбування фальшивих півтораків на Полтавщині групою фальшивомонетників. Самойлович наголошує на тому, що «а другие лучшие поутекали...», що спіймали лише незначну частину організованої групи як досвідчених, так і недосконалих монетних майстрів. Він згадує про наявність вилучених інструментів карбування у множині. Відповідно йдеться й про монетний двір, що випускав імітації польсько-литовських монет приблизно одночасно з лисянківськими майстрами, оскільки гетьманське повідомлення складено «через многое время» після того, як їх упіймали [149].

Для уточнення висунутого припущення необхідно розширити базу знахідок, здійснити пошук більшої кількості одноштемпельних імітацій. Підтвердження теорії про карбування українськими гетьманами імітацій польсько-литовських монет можливе лише за допомогою глибокого аналізу локальних імітацій, знайдених на українських землях. За нашим переконанням, монети, карбовані українськими гетьманами в XVII ст., варто шукати серед високоякісних імітацій польсько-литовських монет. Подібною до ймовірних прототипів може бути імітація шостака з позначкою «1660» (рис. 302).

Рис. 302

У серпні 1960 р. поблизу Лисянки Полтавської області виявлено скарб із 1043 монет Речі Посполитої, Московського царства, Російської імперії,

Пруссії та інших німецьких земель. Значна їх кількість карбована в другій половині XVII ст. Український нумізмат Раїса Яушева-Омельянчик, яка аналізувала скарб, не виокремила монет, що вирізняються будь-якими особливостями, які можуть становити ідентифікатор продукції монетного двору в Лисянці. Відсутність у будь-яких скарбових комплексах монет, відмінних і єдиних між собою за стилем, викликає сумніви щодо існування підпільного козачого монетного двору [150].

Остаточну відповідь на запитання щодо значного карбування монет дрібних номіналів у Лисянці надасть більш глибокий аналіз і виокремлення нехарактерних для коронного карбування штемпельних груп монет, які трапляються лише в цьому регіоні [151].

Гетьман Петро Дорошенко підпільно також карбував, висловлюють припущення нумізмати, і фальшиві шостаки Яна III Собеського (1676–1696) [152].

Проте, ґрунтуючись на наших спостереженнях, досить схожі та поширені фальсифікати нам невідомі. Тому твердження, що українські гетьмани карбували монети, вважаємо вельми сумнівним. Більшість фальсифікатів, виявлених на території українських земель, представлені незначною кількістю, їхня величезна різноманітність не дає можливості виокремити конкретну групу, щоб визначити їх карбованими від імені гетьманів.

Питання, чи карбував гетьман Богдан Хмельницький (1648–1657) власну монету, привертає увагу істориків, економістів і, безумовно, нумізматів із початку ХХ ст. У наукових колах щодо цього триває широка дискусія. Проте всі припущення ґрунтуються на вельми нечисленних і непідтверджених свідченнях. Детально цей аспект вивчав відомий український учений Микола Федорович Котляр. Згадаймо ті свідчення, у яких йдеться, що гетьман карбував монету:

«Записка» дяка Григорія Кунакова, який відвідав Варшаву 1649 р., містить повідомлення про те, що «...в Чигирине де учинил Богдан Хмельницький мынзу и деньги делают...»;

послання подільського воєводи Станіслава Потоцького до польського короля Яна Казимира (1648–1668) від 29 жовтня 1652 р.;

допис у «Gazette de France» (Париж) від 21 грудня 1652 р. [153].

На підставі глибокого аналізування економіки українських історичних регіонів у середині XVII ст. М. Слабченко припустив, що проекти виробництва власної монети від імені Богдана Хмельницького мали суттєві підстави [154, с. 105–111]. Думку щодо карбування гетьманом власних монет поділяли також І. Крип'якевич [155] та І. Борщак [156].

Водночас нумізмат В. Шугаєвський висловив сумніви щодо справжності письмових джерел XVII ст., наводячи такий сильний аргумент, як відсутність монети з ім'ям Богдана Хмельницького у скарбах [157]. Проти того, що гетьман карбував власні монети, і історик М. Петровський [158].

Слід зазначити, що й у наші дні з удосконаленням техніки археологічного пошуку монет Богдана Хмельницького не виявлено. У результаті розкопок на місці битви під Берестечком (10 липня 1657 р.) поблизу сіл Пляшева та Острів Радивилівського району Рівненської області археологи виявили 38 козацьких гаманців із монетами доби Хмельниччини – солідами, грошами, півтораками, трояками, шостаками та ортами Речі Посполитої, Бранденбурга-Пруссії та Швеції [159]. Монет, викарбуваних від імені Богдана Хмельницького, у гаманцях не знайдено.

Отже, монет з ім'ям українського гетьмана сьогодні не оприлюднено. Відомі лише молдавські гроші з написом «Богдан» кирилицею, офіційно карбовані молдавським господарем Богданом III (1504–1517) [160].

Сьогодні увагу нумізматів сфокусовано на пошуку монет українських гетьманів серед кустарних підробок. На думку нумізмата Василя Зайцева, під час постійних воєнних дій і за політичної нестабільності гетьман України Богдан Хмельницький не міг карбувати на монетах своє ім'я. Можливо, за його гетьманства фальсифікували дрібну білонну монету. Продукція підпільної гетьманської майстерні, на думку дослідника, була підрубкою шведських драйпелькерів королеви Христини I (1632–1654) [151].

Український нумізмат Валерій Нечитайло припускає, що від імені адміністрації гетьмана карбували фальшиві монети, прототипами для виробництва яких були дрібні білонні монети Речі Посполитої та деяких сусідніх держав. У виробництві власної монети за часів Богдана Хмельницького, вважає дослідник, не було сенсу, адже карбування повноцінної монети потребувало суттєвих матеріальних витрат, тоді як виробництво підрублених солідів, виготовлених із міді, що не мали фактичної вартості, могли ефективно поповнити скарбницю. На підставі аналізу фальсифікатів польсько-литовських солідів Сигізмунда III Ваза (1587–1632), шведських солідів короля Густава II Адольфа (1611–1632) і королеви Христини (1632–1654), виявлених на території Київської, Черкаської та Чернігівської областей, нумізмат дійшов висновку, що саме вони є монетами, карбованими за указом Богдана Хмельницького. На підтвердження цього, з погляду В. Нечитайла, може свідчити різноманітність штемпелів, використаних для карбування [161].

В. Нечитайло також є укладачем комерційного каталогу фальшивих монет, знайдених на території українських земель. На його думку, підробки карбували такі видатні гетьмани, як Богдан Хмельницький (1648–1657), Петро Дорошенко (1666–1657), Іван Мазепа (1687–1709), а також Данило Апостол (1727–1734). Карбованими за часів Богдана Хмельницького нумізмат вважає фальсифікати польсько-литовських солідів короля Сигізмунда III Ваза (1587–1632) [33, с. 11].

Отже, як бачимо, наукові розвідки сучасних учених охоплюють два напрями пошуку монет Богдана Хмельницького – оригінального (або пробного) екземпляра у нових знахідках, а також серед кустарних підробок середини XVII ст.

Водночас стосовно можливості карбування фальшивих монет під покровительством гетьмана України Богдана Хмельницького необхідно, убагацьється, дати такий коментар.

Якщо під час правління гетьмана й мало місце виготовлення фальшивих монет, воно полягало у виробництві високоякісних імітацій зі срібла, а не підробок низької якості. При цьому, найімовірніше, прототипами для наслідування обиралися монети середнього номіналу, такі як, наприклад, шестигрошовики (шостаки). Тоді гетьманська скарбниця мала б зиск від різниці між номінальною та фактичною вартістю монети. У такому разі можна говорити про незаконне використання права монетної регалії.

Відмінність між кустарними підрубками та імітаціями визначають такі чинники:

для виготовлення імітацій частіше використовували дорогоцінний метал, відтворюючи технологічні процеси, яких дотримувались на державних монетних дворах, тоді як основна маса кустарних підробок мала лише шар покриття з дорогоцінного металу;

під час виробництва імітацій навіть відповідно до монет державного зразка та стандарту фальшивомонетники отримували прибуток від незаконної експлуатації права монетної регалії, вираженої в різниці між номінальною та фактичною вартістю монети. Додатковий дохід отримували в результаті заниження проби металу, використовуюваного для імітацій, оскільки їх більшість виконано з металу нижчої за монети державного чекана проби;

мета виготовлення кустарної підробки полягала в максимальному прибутку від виробництва фальсифікату, що майже не мало фактичної вартості, де вигода від виробництва виражалася в отриманні фальсифікатором повної номінальної вартості фальшивки, максимально мінімізуючи витрати на її виготовлення;

кустарні підробки частіше нижчого художнього рівня виконання і вирізняються невідповідністю окремих елементів рисунка поля монети, тоді як переважна кількість незаконних імітацій максимально наближена до монет державних монетних дворів.

Кустарні підробки, які становлять одиничні знахідки в українських землях, не часто трапляються у складі скарбів і вельми різноманітні. У результаті візуального аналізу можна встановити, що це продукція приватних фальшивомонетників. Загальна кількість вироблених підробок не така велика.

Щоб уточнити це припущення, потрібно розширити базу даних топографії знахідок фальшивих монет, здійснити пошук більшої їх кількості для виокремлення чітко вираженої групи підробок, що належать одній майстерні, виготовлені в єдиному стилі та локалізовані на підконтрольній козакам території. Підтвердити припущення про карбування за указом гетьманів України імітацій польсько-литовських монет можна лише за виявлення суттєвої кількості одноштемпельних імітацій польсько-литовських монет. А отже це можливо лише в разі глибокого аналізування локальних імітацій на території українських земель.

Якщо б адміністрація гетьмана Богдана Хмельницького справді карбувала монети, то, на нашу думку, слід було б говорити про такі особливості:

імітації, за якістю наближені до державних монет;

високий рівень виконання, точне копіювання оригінального зразка, оскільки гетьман, наділений повнотою влади, мав можливість найняти досвідчених ювелірів, ковалів, осіб із досвідом оброблення металів;

значне поширення чітко виокремленої групи одноштемпельних монетних імітацій на підвладних козакам територіях;

виявлення високоякісних імітацій у складі скарбів, а також одиничних знахідок.

Серед підробок шестигрошовиків Яна Казимира нам удалося виявити й унікальний екземпляр, прототипом для виготовлення якого слугували монети, карбовані у Львові (рис. 303). Знахідку виявили на околицях с. Підлісний Мукарів Новодунаєвецької селищної територіальної громади Хмельницької області. Дані РФА складу сплаву свідчать про наявність на поверхні монети значного шару олова, що надає їй сріблястого кольору. Шостаки, карбовані в 1662 р. у Львові, рідкісніші за шостаки інших монетних дворів Речі Посполитої, що визначає їхні кустарні підробки як вельми цікаві.

Рис. 303

Серед підробок монет високого номіналу окремої уваги вартий орт, прототипом якого слугували орти 1656 р. карбування Кракова, а то і Львова (рис. 304). Зазначимо, що оригінальні орти 1656 р. карбування всіх монетних дворів є рідкісними, а поява такої кустарної підробки становить особливу цікавість.

Рис. 304

Нам також відомі кустарні підробки й більш поширеного типу ортів Яна Казимира (рис. 305).

Рис. 305

У складних політичних та економічних умовах, у яких опинилися українські землі у другій половині XVII ст., карбування власної монети було практично неможливе. Питання нестачі грошової маси набуло надзвичайної гостроти, що частково вирішувалось би виробництвом монет. Але, якщо карбування власної монети, певно, не відбувалося, імовірність карбування імітацій (найпоширеніших на українських землях монет) висока. Убачається, пошуки гетьманських монет серед кустарних підробок, що їх здійснюють сучасні нумізмати, є помилкою. На наше переконання, монети, викарбовані українськими гетьманами в XVII ст., необхідно шукати серед високоякісних імітацій польсько-литовських монет середніх номіналів.

За нашими спостереженнями, аналіз знахідок як кустарних підробок, так і імітацій на території українських земель сьогодні не дає можливості

виокремити максимально схожі локальні групи, щоб упевнено говорити про їх карбування як за Богдана Хмельницького, так і за інших українських гетьманів [162].

Питання щодо можливості карбування монет за гетьмана України Івана Виговського (1657–1659) вивчав український учений Георгій Козубовський. У жовтні 1657 р. на раді в Корсуні Івана Виговського обрано гетьманом. Перед ним постало завдання фінансового забезпечення грошового обігу на українських землях, налагодження відносин із фінансовими системами сусідніх держав. Адже на той час відчувалася суттєва нестача грошової маси, поповнення якої з монетних дворів Речі Посполитої було ускладнене фінансовою кризою, спричиненою війною зі Швецією та Московією.

З 1654 р. внаслідок грошової реформи царя Олексія Михайловича (1645–1676) на грошовий ринок українських земель почали надходити мідні копійки, які населення приймало неохоче або ж відмовлялося приймати їх зовсім. На з'їзді полковників у Корсуні в 1658 р. Іван Виговський сказав: «*Хочет нам царь московский давать жалования медными деньгами, но что же это за деньги, как нам их брать?*» [163]. За припущенням Георгія Козубовського, український гетьманат спробував підготувати карбування власної монети; утім, її не було реалізовано.

В актових джерелах, що дійшли до наших днів, збереглися відомості про затримання та вчинення правосуддя над фальшивомонетниками, які підробляли монети Речі Посполитої.

1674 р. суд Перемишльської землі ухвалив вирок групі фальшивомонетників, які діяли в селах поблизу Самбора (сучасна Львівська область). Ініціатору фальсифікації грошей відтяли голову, а його помічники дістали по 200 різок. На щоках винних розпеченими фальшивими штампелями, якими вони підробляли боратинки, поставили тавра [2, с. 101].

1676 р. влада виявила майстерню фальшивомонетників на околицях Зараха (пол. Zarach) поблизу Кракова. Керував нею якийсь Войцех Кордович, який виготовляв фальшиві шеляги [164, с. 110].

1685 р. король Речі Посполитої Ян III Собеський (1674–1696) видав універсал, що посилював покарання за підроблення монет. Причинами поширення фальшивих монет названі не лише недбалість і низька кваліфікація виконавчих органів влади на місцях. Наголошувалося також, що грошовий ринок перенасичений різноманітною дрібною низькопробною монетою [165, с. 34].

1686 р. Львівський бургграфський суд розглянув справу мешканки с. Зубриця (поблизу Самбора Львівської області) Марини Вави, у якої під час обшуку виявили фальшивих шелягів на суму 55 злотих

(4950 монет). Мешканка пояснила, що фальшиві шеляги вона купила в невідомого їй чоловіка за 40 злотих справжніми монетами. Ці дані не задовольнили слідчих, і Марію піддали тортурам [2, с. 101].

Найімовірніше, під час правління Яна III Собеського тривало підроблення монет Яна II Казимира, оскільки вони становили основу грошової маси на ринку. Серед монет Яна III Собеського увагу фальсифікаторів привернув лише один монетний тип – шостак (рис. 306).

Рис. 306

За правління королів Речі Посполитої Августа III Саксонського (1733–1763) і Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795) грошовий обіг на українських історичних землях суттєво змінився. Так, територія Лівобережної України потрапляє до зони впливу російської грошової системи, а Правобережної – польської та меншою мірою австрійської й угорської (Буковина, Закарпаття). Мідні та срібні монети Августа III Саксонського та Станіслава-Августа Понятовського фігурують у грошовому обігу Волині, Галичини, Закарпаття, Поділля та Буковини. Популярність монет останніх польських монархів спричинила появу підробок цих монет на українських землях. У цей час ми спостерігаємо тенденцію до фальшування монет більших номіналів: шостаків (рис. 307–308), ортів (рис. 309–311), а також монет номіналом 4 гроші (рис. 312–314).

Рис. 307

Рис. 308

Рис. 309

Рис. 310

Рис. 311

Рис. 315

Рис. 312

Рис. 316

Рис. 313

Рис. 317

Рис. 314

Рис. 318

Серед монет Августа III Саксонського прототипами для підроблення стають також мідні монети – соліди та гроші (рис. 315–319). Слід зазначити, що кількість фальсифікатів на початку XVIII ст. значно зменшується. Причиною є удосконалення технологій виробництва монет: майже всі монетні двори освоюють машинне виробництво. Перед фальсифікаторами постає значна перешкода – висока якість державних монет, карбованих на складному обладнанні. Вивчені нами підробки монет останніх польських монархів вирізняються вельми високим рівнем виконання й іконографічно мають незначні відмінності від оригінальних монет. Виняток становлять лише фальшиві мідні соліди Августа III Саксонського, виготовлені на нижчому технологічному рівні за спрощеної форми передачі літер легенди, портрета та гербів.

Рис. 319

Наявність у знахідках України фальшивих мідних солідів Августа III Саксонського може свідчити про те, що їх виробляли паралельно з польсько-литовськими шелягами Яна II Казимира (1648–1668). Підроблення польсько-литовських боратинок, що наприкінці XVII ст. досягло жажливих масштабів, тривало, найімовірніше, ще довго і після того, як державні монетні двори 1666 р. припинили виробництво солідів. Тож, ми припускаємо, підроблення солідів Августа III Саксонського відбувалося «за інерцією» разом із польсько-литовськими солідами, так званими боратинками. Це, імовірно, може свідчити про те, що період популярності мідних монет Яна II Казимира тривав не до 1730-х рр. (до появи мідних монет Августа III Саксонського) [166], а до

середини XVIII ст., перебуваючи в обігу разом із ними.

Фальшиві монети часів правління короля Станіслава-Августа Понятовського вирізняються переважанням як прототипа монет досить високого номіналу – 4 гроші. Серед дрібних монет ми вивчили лише один екземпляр – фальшивий срібний грош 1761 р. (рис. 320), а також фальшиві 2 гроші 1797 р., що зберігаються в колекції Владислава Безпалька.

Рис. 320

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита остаточно втрачає незалежність. Її землі після трьох розділів потрапили під окупацію Російської, Австрійської імперій та Пруського королівства. Тож, припиняється й фальшування польських монет.

Список використаних джерел

- [1] Иннз Б. Подделки и мошенники, которые потрясли мир. Правда о самых великих обманах в истории. Харьков : Книжный клуб, 2006. 255 с.
- [2] Шуст Р., Шлапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37(1). С. 95–102.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shust_Roman/Karbuвання_ta_rozповсюдження_falshyvoi_monety_na_terytoarii_Ruskoho_voievodstva_v_XV-XVII_st.pdf
- [3] Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нумизматика: Рассказы о золотых, серебряных, медных монетах. Киев : [б.и.], 2006. 176 с.
- [4] Голиш Г. М. Основы нумизматики : навч. посіб. 2-е вид., доп. і випр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
- [5] Воронов Ю. П. Страницы истории денег. Новосибирск : Наука, 1986. 175 с.
- [6] Горнунг М. Б. Африканские «примитивные» деньги в музеях России. *Седьмая всероссийская нумизматическая конференция : тез. докл. и сообщ.* (Ярославль, 19–23 апр. 1999 г.). М., 1999. С. 79–80.
- [7] Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. М. : Издательство Москов. ун-та, 1985. 176 с.
- [8] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика і фалеристика*. 1997. № 3. С. 11–22.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nechytailo_Valerii/Kataloh_monet_Ukrainy_periodu_kozachchyny_XV-XVIII_st.pdf
- [9] Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si banknote Romanesti. Bucuresti : Sport-Turism, 1977. 429 p.
- [10] Нечитайло В. В. Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV–XVII ст. Київ : Huss, 2014. 112 с.
- [11] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика і фалеристика*. 1997. № 4. С. 9–11.
- [12] Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656–1663). *Львівські нумизматичні записки*. 2004. № 1. С. 18–31.
- [13] Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наук. думка, 1986. 262 с.
- [14] Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ : Стило, 2007. 368 с.
- [15] Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев : Наук. думка, 1989. 232 с.
- [16] Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции: очерки нумизматики. СПб. : Искусство-СПБ, 1993. 303 с.
- [17] Назаров В. А. Оригиналы, новodelы, подделки, фальшивки... *Пятнадцатая всероссийская нумизматическая*

- конференція : тез. докл. и сообщ. (Ростов-на-Дону, 20–25 апр. 2009 г.). М. : Нумизмат. лит., 2009. С. 296–298.
- [18] Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения, деньги в феодальном хозяйстве. М. : ГосфинИздат, 1948. Т. I. 272 с.
- [19] Piniński J. Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1976. R. XX. Z. 4. S. 239–242.
- [20] Гулецкий Д. Фальшаванне манет Рэчы Паспалітай. *Банковский Вестник*. 2007. С. 66–69.
- [21] Демьянчук С. Г. О природе надчеканок на античных монетах. *Херсонесский сборник*. 1998. Вып. 9. С. 228–229. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/172725>
- [22] Пиворович В. Б. Монета Ольвии с фальшивой надчеканкой. *Історія. Ентографія. Культура. Нові дослідження* : тези Першої обл. наук. краєзнав. конф. Миколаїв, 1995. С. 48–49.
- [23] Варфоломеева Т. С. Средневековые кожаные кошельки. *Новгород и Новгородская земля, история и археология*. 1997. Вып. 11. С. 105–114.
- [24] Марков А. К. Клад немецких пфеннигов XI века, найденный в Гдовском уезде. СПб. : тип. В. Ф. Киршбаума (отд-ние), 1911. 7 с.
- [25] Гольдберг Т. Г., Постникова-Лосева М. М. Клеймение серебряных изделий в России в XVII – начале XVIII веков. Труды ГИМ. *Сборник статей по истории материальной культуры XVI–XIX веков*. 1941. Вып. 13. С. 3–82.
- [26] Нахорст-Бёес Э. Международная монетная система и Скандинавия. (1550–1650) : Резюме. V *Международный конгресс экономической истории* (Ленинград, 10–14 авг. 1970 г.). М. : [б.и.], 1970. 2 с.
- [27] Kasper R. Wizerunek u Szacvnek Mynic Wszelakich Cvdzoziemskich, iako które w Koronie Polskiej brane u wydawane bydz maią. Krakow : Drukarnja Lazarzowa, 1600. 30 s.
- [28] Бойко-Гагарин А. С. Нумизматична спадщина Георга Агриколи. *Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. 2012. Вип. 1. С. 284–301.
- [29] Стукалова Т. Ю. «Белые вороны» Йозефа Майнерта. *Нумизматический Альманах*. 2009. № 2(36). С. 2–6.
- [30] Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков : пер. с нем. М. : Международ. отношения, 1990. 224 с.
- [31] Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата : пер. с нем. М. : Радио и связь, 1982. 328 с.
- [32] Федосеев Н. Ф. Нумизмы поручика Сазонова. *Мир древностей*. 2006. № 1. С. 57.
- [33] Каталог монет України періоду козащини XV–XVIII ст. / авт.-упоряд. В. В. Нечитайло. Київ : Київ. кн.-журн. ф-ка, 2011. 64 с.
- [34] Лорд Б., Лорд Г. Д. Менеджмент в музейном деле : учеб. пособие / пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой ; под ред. А. Б. Голубовского. М. : Логос, 2002. 256 с.
- [35] Бойко-Гагарин А. С., Трифонова Н. А. Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собрании Музея истории Киева. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2014. Вип. 23. С. 218–221.
- [36] Бойко-Гагарин А. С. Точасні підробки ісламських монет із колекції В. Грінковського у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 187–195.
- [37] Масько И. Ф. К вопросу о фальсификации средств денежного обращения на территории Белоруссии в конце XV в. *Гомельщина: археология, история, памятники* : тез. Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. Гомель : [б.и.], 1991. С. 99–100.
- [38] Винар Б. Развитие экономической думки в Киевской Руси, IX–XII ст. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства*. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. № 3–4(35–36). С. 24–37. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UkrIst3_1972/UkrIst3_1972.pdf
- [39] Трутовский В. К. Векша, верица, бела. *Труды этнографо-археологического музея Первого Москов. гос. ун-та*. М., 1926.
- [40] Русь в IX–XI веках : археологическая панорама / отв. ред. Н. А. Макаров ; Институт археологии РАН. М. ; Вологда : Древности Севера, 2012. 496 с. : ил.
- [41] Шевцов А. О. Подражания византийским монетам с территории Гнёздовского археологического комплекса. *Восемнадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тез. докл. и сообщ. (Москва, Коломна, 20–25 апр. 2015 г.). М., 2015. С. 43–45.
- [42] Жарко В. Скарб фальшивих гістаменонів і платіжних зливків з Городецького району Львівської області. *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 5–6 листоп. 2015 р.). Кіровоград ; Київ ; Переяслав-Хмельницький. 2015. С. 28–31. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Aktualni_problemy_numizmatyky_u_systemi_spetsialnykh_hалуzei_istorychnoi_nauky_tезy_dopovidei_III_mi.pdf
- [43] Bogucki M. Coin finds in Viking Age emporium at Janów Pomorski (Truso) and the “Prussian phenomenon”. *Money circulation in Antiquity the Middle Ages and the Modern Times. Time, range, intensity* : International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne (Warsaw, 13–14 October 2006). Warsaw ; Krakow : Avalon, 2007. P. 79–108. URL: <https://www.academia.edu/485476>
- [44] Георгиев П. Абасидско златно фуре от района на Плиска. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*. София, 2012. № 8. С. 73–84.

- [45] Кропоткин В. В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. *Berichte über den II Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie* : Band 3 / eds. by Herrmann J., Otto K. (Berlin, 24–28 August 1970). Berlin ; Boston : De Gruyter, 1973. P. 441–450.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9783112535141-063>
- [46] Гарбуз Б. Б. Реконструкція київського скарбу саманідських дірхемів. *Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України* : темат. зб. наук. пр. Київ : Національний музей історії України, 1993. С. 74–83.
URL: <https://www.academia.edu/28367720>
- [47] Brakteaten der Stauferzeit 1138–1254. Frankfurt am Main : Deutsche Bundesbank, 1977.
URL: <https://www.bundesbank.de/de/startseite/1977-brakteaten-der-stauferzeit-1138-1254-607764>
- [48] Mankowski W. Falszywe monety Polskie : Poznan, 1930. 95 s.
- [49] Kiersnowski R. Skarb monet wczesnosredniowiecznych z Kamienia Pomorskiego. *Materialy Zachodnio-Pomorskie*. 1959. T. V. P. 187–218.
- [50] Grodecki R. O falszerych monet w Polsce sredniowiecznej. *Wiadomosci Numizmatyczno-Archeologiczne*. 1919. S. 42–43.
- [51] Sejbal J. Znalezione falszywych monet polskich z Suczan (Czechoslowacja). *Wiadomosci Numizmatyczne*. 1958. T. 2. Nr 3. S. 15–17.
- [52] Bogucki M. Forged coins in early medieval Poland. *Wiadomosci Numizmatyczne. Polish Numismatic News*. 2008. R. LII. Z. 2(186). P. 209–236.
URL: https://journals.pan.pl/Content/118349/PDF/06_Bogucki.pdf
- [53] Чацкий Ф. О польских и литовских монетах. Чернигов : Губернская типография, 1883. 39 с.
- [54] Tabaczyński S. Zagadnienia klasyfikacji wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1959. T. 3. S. 41–47.
- [55] Кулешов С. Наслідкування європейським денаріям VIII–XI століть як об'єкт нумізматичного дослідження. *Наукові записки української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 22–31.
- [56] Suchodolski S. Moneta fałszywa w Polsce wczesnośredniowiecznej. *Falszery i naśladownictwa monet* : XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznań, 1998. S. 37–47.
- [57] Zakrzewska-Kleczkowska J. Les fausses monnaies d'un trésor du XIe siècle découvert à Sochaczew (Pologne). *Proceedings of the International Numismatic Symposium* / eds. by I. Gedai, K. Biró-Sey. Budapest, 1980. S. 155–160.
- [58] Pininski J. Gdzie bito tzw. naśladownictwa lupawskie monet wczesnosredniowiecznych? *Falszery i naśladownictwa monet* : XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznan : Wydawnictwo Z. Bartkowiak, 1998. S. 49–59.
- [59] Paszkiewicz B. The Pomeranian imitative coinage and the recent discoveries in Gdansk. *FS Peter Ilisch*. 2012. P. 127–142.
- [60] Харлашов Б. Н. Некоторые итоги раскопок на Завеличье. *Археологическое изучение Пскова*. 1994. Вып. 2. С. 44–76.
- [61] Potin V. M. Numismatische Chronologie und Dendrochronologie im Licht der Novgoroder Ausgrabungen. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1982. No 27/29. P. 59–62.
- [62] Кулешов С. Г. Находки «скандинавских подражаний» монетам английского короля Этельреда II на территории Украины. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 194–201.
- [63] Кулешов С., Бойко-Гагарин А. Знахідки фальшивих денаріїв англійського короля Етельреда II на території України. *Пам'ятки: археографічний щорічник* : Державна архів. служба України, УНДІАСД, Київ, 2013. Т. 14. С. 163–167.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pam_2013_14_17
- [64] Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII веков. Рига : Знание, 1988. 101 с.
- [65] Козубовский Г. А. О медных гривнах. *Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тез. докл. и сообщ. (Москва, 11–15 апр. 2005 г.). М. : Альфа-Принт, 2005. С. 104–105.
- [66] Хухарев В. В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. *Шестая всероссийская нумизматическая конференция* : тез. докл. и сообщ. (Санкт-Петербург, 20–25 апр. 1998 г.). СПб. : Государственный Эрмитаж, 1998. С. 134–135.
- [67] Тарлаковский Л. С. О поддельной полтине новгородского типа. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 247–250.
- [68] Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о фальсификатах денежно-весовых слитков гривен в Киевской Руси. *Нумизматика і фалеристика*. 2015. № 3(75). С. 18–19.
- [69] Бойко-Гагарин А. С., Корпусова І. В. Монетно-вагові зливки гривні та їх тогочасні підробки з колекції Одеського археологічного музею. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*. 2017. № III. С. 120–132.
- [70] Крыжанивский А. Л. Новые находки пражских грошей на землях Украины. *Деньги, Экономика и Общество* : тез. междунар. нумизмат. симп. (Кошице, 16–19 мая 2013 г.). Кошице, 2013. С. 44–45.
- [71] Гуменюк А. Невідома монета. *Львівські нумізматичні записки*. 2007–2008. № 4–5. С. 43.
- [72] Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2-ге вид. Чернівці : Рута, 2008. 256 с.
- [73] Гісцова Л. З., Котляр М. Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1970. № 9. С. 105–109.

- [74] Remecas E. Paskutinės Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kaldintos monetos. *Pinigų studijos*. Vilnius, 2005. T. 9. Nr 3. S. 60–70.
- [75] Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые монеты в денежном обращении южных земель ВКЛ во время правления князя Витовта Кейстутовича и технологии их производства (Forged Coins in the Monetary Circulation of the Southern Lands of the Grand Duchy of Lithuania Under Vytautas's Rule and Their Production Techniques). *Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия для просвещения и науки* : тез. докл. междунар. нумизмат. конф. (Вильнюс, 23–25 мая 2012 г.). Вильнюс : Национальный музей Литвы, 2012. С. 164–168.
- [76] Tyszkiewicz E. O kilku nowo odkrytych monetach litewskich. *Atheneum*. 1845. T. 4. S. 5–22.
- [77] Прималаускайте Д., Синчук И. Монеты Великого княжества Литовского времени Казимира (1440–1492) по материалам Национального музея Литвы. *Средневековая нумизматика Восточной Европы*. 2007. Вып. 2. С. 174–208.
- [78] Коцур Г. Фальшиві литовські монети князя Олександра Ягелона та технології їх виробництва 1492–1506 рр. (на прикладі знахідок на українських землях). *Часопис української історії*. 2014. Вип. 28. С. 33–37.
- [79] Kopiccki E. Monety Wielkiego Ksiestwa Litewskiego: 1387–1707. Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 2005. 183 s.
URL: <https://www.worldcat.org/title/255259396>
- [80] Гулецькі Д. Помнікі працы майстроў Віленскае мынцы пачатку XVI стагоддзя: аспекты вытворчасці. *Банкаўскі веснік*. 2006. № 4. С. 34–41.
- [81] Ластовський В. З приводу фальшування литовських півгрошей Остафієм Дашковичем. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип. 33. С. 104–107.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2013_33_18
- [82] Прималаускайте Д. Монетный двор Вильнюса 1565–1571. *Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow* : materialy III Miedzynarodowej konferencji numizmatycznej (Supraśl, 10–12 lut. 1998). Warszawa, 1998. P. 113–117.
- [83] Безпалько В. В. Назви монетних номіналів у повсякденних практиках населення Волині останньої третини XVI ст.: нові відкриття. *Расмір: Східна нумизматика* : зб. наук. пр. II Міжнар. наук. конф. (9–11 серп. 2012 р.). Київ, 2015. С. 75–82.
- [84] Безпалько В., Лукашов Д. Скарб початку XVII ст. із с. Тетерівське Київської обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 171–175.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/40518>
- [85] Крук А. Знахідка монет із підробленими литовськими півгрошами Сигізмунда II Августа з XVI ст. *Львівські нумизматичні записки*. 2011–2012. № 8–9. С. 61.
- [86] Kvizikevicius L. Falschgeld und dessen Funde in Litauen zwischen dem 13. und 17. Jahrhundert. *XII Internationaler Numismatischer Kongress. Berlin, 1997* : Herausgegeben von Bern Kluge und Bernhard Weisser. Berlin, 2000. Akten II. S. 1164.
- [87] Савченко Д. А. Охрана политического строя и безопасности государства от преступных посягательств по Литовскому статуту 1566 г. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 4(10). С. 22–35.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ohrana-politicheskogo-stroya-i-bezopasnosti-gosudarstva-ot-prestupnyh-posyaga-telstv-po-litovskomu-statutu-1566-g>
- [88] Карач А. О фальшивом литовском трёхгрошовике 1563 г. *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 5–6 листоп. 2015 р.). Кіровоград ; Київ ; Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 52–53.
- [89] Sajauskas S., Kaubrys D. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės numizmatika. Vilnius, 1993. 453 p.
- [90] Ivanauskas E. Lithuanian counters of 1546–1615. Kaunas, 2014. P. 59.
- [91] Бойко-Гагарин А. С. О фальсификатах редких литовских грошей короля Сигизмунда III Вазы : *Al XIV-lea simpozion de numismatica. Dedicat aniversarii a 20-a leului moldovenesc* : programul și rezumatele comunicărilor (Chișinău, 25–29 sept. 2013). Chișinău : Bons Offices, 2013. P. 42–43.
URL: https://www.academia.edu/52492476/Al_XIV_lea_Simpozion_de_numismatic%C4%83_dedicat_anivers%C4%83rii_a_20_a_leului_moldovenesc_Programul_%C8%99i_rezumatele_comunic%C4%83rilor_Chi%C8%99in%C4%83u_25_29_septembrie_2013_full_text
- [92] Рузас В. Монеты Великого княжества Литовского в Музее денег Банка Литвы. *Банкаўскі веснік*. 2012. № 7. С. 3–8.
- [93] Гулецький Д. Организованное производство подделок – подражаний троякам Виленского монетного двора на рубеже XVI–XVII веков. *Numizmatika 7–8. Metrastis 2006–2007*. Vilnius, 2007. S. 9–14.
- [94] Wnek K. Wielkie afery z mala moneta. Falszowanie na wielka skale miedzianych szelagow Jana Kazimierza w drugiej polowie XVII wieku. *Biuletyn Numizmatyczny*. 2013. Nr 3(371). S. 171–188.
- [95] Жебраускас А. Нетипичные медные шиллинги Яна II Казимира Вазы (1648–1668). *Банковский вестник*. 2014. С. 28–34.
- [96] Kopiccki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, 1995.

- [97] Куклик Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винцента Гонсевского великого подскарбия литовского. *Банковский вестник*. 2006. № 4(33). С. 73–74.
- [98] Смирнова Е. П. Фальшивомонетчики в Вильнюсе и Тракае во второй половине XVII в. *Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция : тез. докл. и сообщ.* (Москва, 11–15 апр. 2005 г.). М. : Альфа-Принт, 2005. 240 с.
- [99] Квизикявичус Л. Фальшивомонетчики в Вильнюсе и Тракае во второй половине XVII в. *Нумизматический сборник*. М., 2006. № 13. С. 77–80.
- [100] Бойко-Гагарин А. С. Особливості фальшування монет на Волині у XVI–XVII століттях. *Львівські нумизматичні записки*. 2014–2015. Ч. 11–12. С. 25–27.
- [101] Kałkowski T. Tysiąc lat monety Polskiej. Kraków : Wydawnictwo Literackie : Wyd. drugie, powiększone, 1974. 489 s., il.
- [102] Mikołajczyk A. Z dziejów odkryć numizmatycznych w Polsce. Łódź : Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 1985. 112 s., fot. cz.-b. 104.
- [103] Pininski J. Znaleziska fałszywych monet z Polski późnosredniowiecznej. *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne : materiały z VII Międzynarodowej konferencji Numizmatycznej* (Białystok – Augustów, 7–10 września 2006). Warszawa, 2006. S. 60.
- [104] Абызова Е. А., Рябцева С. С. Изделия и инструментарий ювелиров из золотоордынских центров Карпато-Поднестровья. *Древнее Причерноморье*. 2006. Вып. VII. С. 8–13.
URL: https://www.academia.edu/39903913/%D0%94%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%B5_%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5_%D0%92%D1%8B%D0%BF_VII_2006
- [105] Janocha H. Mennica fałszerska na zamku w Starym Drawsku. *Mennice Między Bałtykiem a morzem Czarnym – wspólnota dziejów : materiały z III Międzynarodowej konferencji Numizmatycznej* (10–12 września 1998). Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, 1998. S. 41–47.
- [106] Kiersnowski R. Barwald : jeszcze jedna mennica fałszerska z XV w. *Wiadomości Numizmatyczne*. Warszawa, 1975. T. 19. Nr 1(71). S. 1–13.
- [107] Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період. Ч. 2 : 1475–1585 рр. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2010. 304 с.
- [108] Kubiak S. Skarb z XV w. z Czernej, pow. Chrzanow. *Wiadomości Numizmatyczne*. Warszawa, 1973. T. 17. Nr 1(63). S. 47–49.
- [109] Шуст Р., Петегирич В. Нумізматичні пам'ятки середньовічного Львова (монетні знахідки, виявлені під час археологічних досліджень у 1992 р.). *Львівські нумизматичні записки*. 2006. № 3. С. 43–48.
- [110] Mankowski H. Fałszywe monety Polskie : Reprint wydania 1930 roku dodaną pracą Karola Beyera pt. O numizmatach polskich podrobionych lub zmyślonych w nowszych czasach, klasyczna praca dotycząca XIX-wiecznych fałszerstw mone. Warszawa, 1973. 120 s. + 10 tab.
- [111] Dutkowski J., Suchanek A. Corpvs nvmorvm civitatis Elbingensis. Gdansk, 2003. 304 s.
- [112] Бойко-Гагарин А. С. О фальшивом третьяке Сигизмунда I Старого. *Банкаўскі вестнік*. 2016. № 1(630). С. 33.
URL: https://www.academia.edu/25814848/%D0%9E_%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%BC_%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%8C%D1%8F%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B0_%D0%86_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE_About_the_forgery_of_trzeciak_of_the_Sigismung_the_Old
- [113] Boiko-Gagarin A. O fałszerstwie groszy Zygmunta Starego (w latach 1506–1548) Gdanskiej mennicy. *Gdanskie Zeszyty Numizmatyczne*. 2015. Nr 136. S. 25–27.
URL: https://www.academia.edu/11826111/O_fałszerstwie_groszy_Zygmunta_Starego_w_latach_1506_1548_Gdanskiej_mennicy_About_the_forgeries_of_the_groats_of_the_Sigismund_I_the_Old_in_the_years_1506_1548_of_the_Gdansk_mint?ri_id=344467
- [114] Duksa Z. Nasladownictwo trojaka ryskiego Stefana Batorego bite w Raguse. *Biuletyn Numizmatyczny*. 1973. Nr 8(86). S. 154–155.
- [115] Кобринец В. А. Документы Могилевского магистрата последней четверти XVI в. о «деньгах московских». *Збірник наукових публікацій і артыкулаў*. 2014. Вып. 12. С. 148–160.
- [116] Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. ; В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко (упоряд.) ; М. Ф. Котляр (відп. ред.). Київ : Наук. думка, 1990. 408 с.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Natalia/Torhivlia_na_Ukraini_XIV_seredyna_XVII_stolittia_Volyn_i_Naddnyprianschyna/
- [117] Gumowski M. Mennica Bydgoska. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Rocznik 58 za rok 1953. Zeszyt 2. Torun ; Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1955. 291 s.
URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/14846/edition/26288?language=pl>
- [118] Tyszkiewicz J. Podrecznik numizmatyczny zawierający. Ceny amatorskie monet polskich od 1506 roku do 1795 roku. Warszawa : P.W.I. Com-Tour S.A., 1995. 76 s.
- [119] Kopicki E. Monety Zygmunta III Waza. Szczecin : Nefryt, 2007. 330 s.
- [120] Kopicki E. Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polska związanych. W IX t. T. II. 1506–1632. Warszawa : PTAiN, 1976. 186 s.

- [121] Зразок З. О. Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської областей) в нумізматичній збірці НМІУ. *Тематичний збірник наукових праць «Національному музею історії України – 110»*. Київ, 2009. Ч. 1. С. 158–168.
URL: https://www.academia.edu/28980211/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%8E_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_110_%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%8C_%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_1_2009_
- [122] Котляр М. Ф. Прошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ : Наук. думка, 1971. 174 с.
- [123] Шалобудов В. Н. Находки монет на території Богородицької фортеці. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2002. 123–134 с.
- [124] Бойко-Гагарин А. С. Фальсифікати польських полтораков 1614 года с изображением орла. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2014. Вип. 23. С. 207–211.
- [125] Пивоваров С. В. Дослідження старожитностей Хотина у 2002 році. *Зелена Буковина. Серія : Екологія і краєзнавство*. 2005. № 1–2. С. 245–253.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zelena_Bukovyna/2005_N01-02.pdf
- [126] Iger T., Galus Z., Kondrat R., Kondrat M. Katalog trojaków polskich : Wydanie pierwsze. Warszawa : Warszawskie Centrum Numizmatyczne : Semafo, 2008. 330 s.
- [127] Чокану М. Коллекция монет со средневекового поселения у с. Тарасова. *Stratum Plus*. 2005–2009. № 6. С. 351–369.
URL: https://www.e-anthropology.com/Katalog/Istoria/STM_DWL_8yOH_VX850gvZbieQ.aspx
- [128] Бойко-Гагарин А. С. Высококачественная подделка трояка Сигизмунда III Вазы, чеканки Познани 1597 года. *Violity: Отдых и Путешествия*. 2014. № 2. С. 22–25.
- [129] Haljak G. Livonian coins XIII–XVIII century. Part II: Kingdoms. Tallin, 2011. 352 p.
- [130] Шалобудов В. М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокилка на Полтавщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2009. № 1. С. 100–101.
- [131] Крук А. Фальшиві трояки Сигизмунда III, що потрапляли у грошовий обіг на українських землях у XVII ст. *Львівські нумізматичні записки*. 2011–2012. № 8–9. С. 58–60.
- [132] Kuzmin A. M. Falszywy «szostak» Zygmunta III ze skarbu Oliwskiego. *Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne*. Gdynia, 1993. Nr 13. S. 21.
URL: http://ptngdansk.pl/wp-content/uploads/2022/07/GZN_13.pdf
- [133] Бойко-Гагарин А. С. Находка ожерелья с имитацией шестигрошевика чеканки г. Мальборка 1600 г. на Черкащине. *Нумізматика і фалеристика*. 2014. № 1(69). С. 8–9.
- [134] Бойко-Гагарин А. Новые данные о фальсификатах монет, изготовленных методом пайки пластин. *Нумізматика і фалеристика*. 2015. № 2(74). С. 16–17.
- [135] Шаталин И., Денисенко Ю., Пядышев Д. Орты Сигизмунда III Вазы. Минск, 2011.
- [136] Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые орты Сигизмунда III Вазы, изготовленные методом пайки серебряных пластин. *Pieniadz i systemi monetarne. Wspolne dziedzictwo Europy : Studia i materialy X Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej (Augustow, 19–22 września 2012 r.)*. Warszawa, 2012. S. 165–170.
- [137] Zabinski Z. Kryszy monetarny w czasach Zygmunta III. *Wiadomosci Numizmatyczne*. 1976. T. 20. Nr 1(75). S. 1–13.
- [138] Бойко-Гагарин А. С., Шаталин И. С. Подделки ортов Сигизмунда III Вазы. *Орты Сигизмунда III Вазы*. Изд. 2-е перераб. и доп. Киев, 2013. С. 31–39.
URL: https://www.academia.edu/5195686/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%B8_%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%B2_%D0%A1%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B4%D0%B0_III_%D0%92%D0%B0%D0%B7%D1%8B_About_the_forgeries_of_the_1_4_thalers_of_the_Sigismund_III_Waza_
- [139] Пивоваров С. Монетні знахідки Хотинської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 168–171.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/40517>
- [140] Гулецькі Д. Медзяны патоп. *Беларус*. 2009. № 557. Ч. VI. С. 1–6.
URL: <https://docs5.chomikuj.pl/347302118,PL,0,0,BY-PL-Hulecki-D.%2C-Miedziany-potop.pdf>
- [141] Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии : репр. вид. 1900 р. Київ : Стародавній світ, 2013. 130 с.
- [142] Dutkowski J. Contrasygnowane falszywe boratynki. *Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne*. Gdynia, 1997. Nr 30. S. 3–9.
- [143] Auction 15. Lot № 1088. *Poznanski Dom Aukcyjny & Podlaski Gabinet Numizmatyczny*. 2013. 19 January.
URL: <http://aukcja.pgnum.pl> (date of access: 06.06.2016)
- [144] Sikorski B. Pieniądz Zastępczy Majątek Ziemi: katalog żetonów dominalnych. W 11 t. Piła, 1994–1998.
- [145] Гринкевич В. Частные деньги на территории современной Республики Беларусь (вторая половина XVIII в.). *Банкаўскі веснік*. 2012. № 7(552). С. 28–29.

- URL: <https://moneymuseum.by/upload/iblock/bbd/w0cgslf299sbyf5b66k8w858yowmk7j7/2011-2.pdf>
- [146] Бойко-Гагарин А. С., Гринкевич В. И., Цвирко С. Л., Зайончковский Ю. В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. *Львівські нумізматичні записки*. 2014. № 10. С. 23–35.
- [147] Niemirycz W. Skarb boratunek z Przasnysza. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1973. Т. 17. Nr 2(64). S. 87–112.
- [148] Бойко А. П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ : Наук. думка, 1994. Ч. 3. С. 139–158.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_A/Heohrafiia_monetnoho_karbuвання_na_terytorii_Ukrainy_druhoi_polovyny_XVII_st/
- [149] Рябцевич В. Н. Лысянковский и «Полтавский», Путивльский и Севский монетные дворы. *Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow : materialy z III Miedzynarodowej konferencji Numizmatycznej (10–12 września 1998)*. Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, 1998. S. 175–186.
- [150] Яшова-Омельянчик Р. М. Лисянський скарб монет (Знахідка 1960 р.). *Музейні читання : тези доп. наук. конф. Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України (Київ, груд. 1994 р.)*. Київ, 1996. С. 12–15.
- [151] Зайцев В. В. К вопросу о монетах Богдана Хмельницкого. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск : БДУ, 2008. Вып. 4. С. 178–181.
URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/26309>
- [152] Строчков А. Внимание, фальшивка! *Нумізматика і фалеристика*. 1998. № 2(6). С. 6.
- [153] Котляр М. Ф. Чи карбував Богдан Хмельницький свою монету? *Українська нумізматика і боністика*. 2000. № 1. С. 43–44.
- [154] Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII–XVIII ст. Одесса : ГИУ, 1923. 192 с.
- [155] Крип'якевич І. П. Монети Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. *Стара Україна*. 1924. № 1. С. 11.
- [156] Борщак І. Franco-Ukrainica XVII–XIX вв. *Стара Україна*. 1924. № 7–8. С. 114.
- [157] Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг в Україні в XVII віці (Чи була в Україні власна монета?). *ЗІС ВУАН*. 1925. Т. 19. С. 55–61.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shuhaievskyi_Valentyn/Do_pytannia_pro_hroshovy_obih_na_Ukraini_v_XVII_vitsi_Chy_bula_na_Ukraini_vlasna_moneta/
- [158] Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? *ЗІС ВУАН*. 1925. Т. 19. С. 120–123.
- [159] Шуст Р. М. Що носили в гаманцях козаки війська Богдана Хмельницького. *Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність : міжнар. практ. конф. (Львів, 14–15 трав. 2004)*. Львів, 2004. С. 213–221.
- [160] Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si banknote Romanesti. Bucuresti, 1977. 429 s.
- [161] Нечитайло В. В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648–1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665–1676 рр. *Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність : міжнар. практ. конф. (Львів, 14–15 трав. 2004 р.)*. Львів, 2004. С. 224–225.
- [162] Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. *VIII Богданівські читання : матеріали Всеукр. наук. конф. з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького*. Черкаси, 2014. С. 118–122.
- [163] Козубовський Г. А. Проблеми карбування українських монет під час гетьманування Івана Виговського: міф чи реальність? *Українська нумізматика і боністика*. 2000. № 2. С. 64–72.
- [164] Mikołajczyk A. Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII. *Acta Archaeologica Lodziensia*. 1980. Nr 28. S. 7–159.
URL: https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Archaeologica_Lodziensia/Acta_Archaeologica_Lodziensia-r1980-t-n28/Acta_Archaeologica_Lodziensia-r1980-t-n28-s7-159/Acta_Archaeologica_Lodziensia-r1980-t-n28-s7-159.pdf
- [165] Афанасьев И. Подделка монет и бумажных денег: как, кто и почему? Киев : Альтерпрес, 2007. 207 с. : ил.
- [166] Кабанець Є. П., Сирота В. В. Вивчення нумізматичного комплексу XVII ст. з ближніх печер Києво-Печерської Лаври. *Музейні читання : матеріали наук. конф. (Київ, 24 груд. 1999 р.)*. Київ, 2000. С. 176.

Далі буде

(Переклад Л. О. Дубягиної)